

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

Қ. ҚАХРАМОНОВ

АДАБИЙ ТАНҚИД
ВА ЎЗБЕК
БОЛАЛАР
АДАБИЁТИ

Масъул муҳаррир:
Ўзбекистон Республикаси ФА мухбир аъзоси
Б. А. Назаров

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ
«ФАН» НАШРИЕТИ
1991

Монографияда 30—80-йиллар адабий танқидидаги болалар адабиёти спецификасига оид кузатишлар, дидактика, сатира ва юмор, бадий тил муаммолари, ижобий қаҳрамон образини яратишга оид кузатишлар таҳлилга тортлиб, адабий танқид муаммоларига оид тадқиқотлар, уларнинг мавзуси умумлаштирилади. Адабий танқиднинг болалар адабиётига оид йўналиши характерланади.

Монография болалар адабиёти ва танқидчилиги билан шуғулланувчи тадқиқотчилар, олий ўқув юртларининг ўқитувчи ва талабаларига, шунингдек, адабиёт билан қизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, проф. П. ШЕРМУҲАМЕДОВ,
филология фанлари номзоди Б. САИМОВ

К $\frac{460300\ 000-611}{\text{М } 355(4)-91}$ 91--235 © Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан»
нашриёти. 1991 й.

ISBN 5—648—01255—1

Курдаш Кахраманов

ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА И УЗБЕКСКАЯ ДЕТСКАЯ
ЛИТЕРАТУРА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий
номидаги Адабиёт институти илмий кенгаши. Ўзбекистон
Республикаси ФА Тарих, тилишунослик ва адабиётшунослик бўлими
томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир Ю. Парпиева
Бадий муҳаррир В. М. Мочалин
Мусаввир Б. А. Хайбулин
Техмуҳаррир Н. Абдурахмонова
Мусаҳҳиҳ О. Абдуллаева

ИБ № 5599

Теришга берилди 22.03.91. Босишга рухсат этилди 24.09.91. Қоғоз бичими 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 6,30. Ҳисоб-нашриёт т. 6,6. 700 нусха. Буюртма 234. Баҳоси 3 с. 30 т.

Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент,
Гоголь кўчаси, 70.
Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170.
Тошкент, М. Горький шох кўчаси, 79.

КИРИШ

Совет халқи томонидан катта куч билан амалга оширилаётган тарихий аҳамиятга молик қайта қуриш ва ошкоралик дастури адабиётшунослик ва танқидчилик зиммасига ҳам партиянинг «эстетик тафаккурда ғоясизлик ва фикрий чалкашликларига қарши»¹ курашида масъулият юкламоқда. Бу вазифа адабий жараённинг барча жабҳалари бўйича қайта қуриш масалалари билан узвий алоқада бўлиб, бадиий ижодда «инсон омилини кучайтириш»нинг ўзига хос хусусиятларини бутун ижодий амалиёт соҳасида ҳам акс эттиришни тақозо этади.

«Биз келгусида ўз ижодий ишларимиз билан партиянинг жадаллаштириш ва ижтимоий-иқтисодий соҳанинг барча қирралари бўйича амалий жиҳатдан реал ишлаб чиқилган қайта қуриш фаолиятига ёрдам беришимиз керак. Ва энг муҳими — одамлар онгидаги қайта қуришни, уларнинг ишга бўлган муносабатларини, ташкилотчилик ва интизомлик фаолиятини мустаҳкамлашимиз зарур»², — дейилади бу ҳақда ССЖИ Ёзувчилар уюшмасининг VIII қурултойида қилинган ҳисобот маърузасида.

Шу нуқтадан бошлаб адабий танқиднинг адабиётшуносликнинг асосий қисми сифатида бадиий асарни ҳар томонлама ғоявий-бадиий ва эстетик жиҳатдан таҳлил қилиш орқали адабий жараёнга таъсир этиш даражаси, бадиий асарни баҳолаш мезони белгиланади. Чунки адабиётшунослик фанининг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган адабий танқид ҳар бир яратилган бадиий асар ҳақида энг биринчи фикрни айтиши билан характерланади. Бу адабий танқиднинг ўзига

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездининг материаллари. Тошкент: Ўзбекистон, 1986. 170-бет.

² Литературная газета, 1986, 25 июня.

хос асосий хусусиятидир. Бадий асарни ғоявий-бадий жиҳатдан объектив таҳлил қилиш, етук идеаллар руҳида баҳолаш, муҳим тарбиявий ролини кўрсатиш адабий танқиднинг асосий моҳиятидир. Худди шунинг учун ҳам адабий танқиднинг бадий асар тўғрисидаги баҳоси адабий жараёндаги ўзгаришларга таъсир қилади ва кўпинча асосий йўлланма бўлиб қолади.

Рус революцион-демократлари В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбовларнинг даврининг атоқли ижодкорлари ҳақидаги адабий-танқидий мақолалари шу жиҳати билан умрбоқийдир.

Октябрь инқилоби янги типдаги адабиётни яратди. Меҳнаткаш халқнинг маънавий дунёсини бойитишда муайян аҳамиятга эга бу адабиёт бадий асарни илмий-эстетик жиҳатдан ўсувчан характерда таҳлил қила олишга қодир бўлган танқидчилар отрядининг вужудга келишига замин бўлди. Бу отряд ўзининг етмиш йиллик ижодий изланишларида мураккаб ва зиддиятли йўлни босиб ўтишига қарамай, совет адабиёти ва санъатининг тобора гуллаб яшнаши, камолга эришиши учун тинимсиз ҳаракатда бўлди. Бу курашда кўпмиллатли совет танқидчилиги қатори ўзбек совет танқидчилиги ҳам камарбастадир.

КПСС МКнинг «Адабий-бадий танқид ҳақида» (1972)ги тарихий кўрсатмасида совет танқидчилигини ҳар томонлама ривожлантириш ва такомиллаштириш, унинг мафкуравий кураш соҳасидаги ролини янада ошириш, адабиётнинг ғоявий-бадий юксаклиги ва халқ ҳаёти, дарди, орзу-умидлари билан йўғрилиши учун зарур бўлган мақсад ва вазифалари белгилаб берилди.

«Адабий-бадий танқидчилик санъаткорнинг ғоявий фикр доирасини кенгайтиришга ва унинг маҳоратини такомиллаштиришга кўмаклашуви керак. Совет адабий-бадий танқидчилиги марксча-ленинча эстетика анъаналарини ривожлантириш билан бирга ғоявий жиҳатдан бериладиган баҳоларнинг аниқ бўлиши, эстетик талабчанликни чуқур ижтимоий таҳлил билан истеъдодга нисбатан, унинг самарали ижодий изланишларига нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш билан қўшиб олиб бориш керак»³, дейилади ушбу кўрсатмада.

Доимий диалектик алоқага эга бўлган адабий жараён ва адабий ўзаро таъсир масаласи адабий танқиднинг

³ Шарқ юлдузи, 1972, 3-сон, 4—5-бетлар.

бадий ижодда тутган ўрнини яққол ифодалаб беради. Шунга кўра адабий танқид бадий асар ҳақида фикр юритганда ҳаёт ҳақида, унинг долзарб муаммолари ҳақида ҳам сўз очади, айти чоғда адабиётнинг ҳаётда тутган ўрнини ҳам белгилашга хизмат қилади. Мана шу умумлашма асосида ҳаёт ҳақиқати билан адабиётни, ижодкор билан китобхонни бир-бирига бириктирувчи воситага айланади.

Бу хусусиятлар совет танқидчилигининг бой меросга эгалигидан далолат беради. Айти чоғда адабий танқид адабий жараёндаги ҳар қандай камчиликларга қарши курашувчи асосий куч сифатида ҳам характерлидир.

Демак, адабий-бадий танқиднинг адабиёт ва ҳаёт ҳақиқати ҳақидаги кузатиш ва изланишларини илмий жиҳатдан таҳлил қилиш ва тартибга солиш принципиал аҳамиятга эга. Бу айниқса бугунги ошкоралик ва қайта қуриш талаблари асосида ҳаёт ва адабиётдаги жиддий камчиликларга қарши аёвсиз кураш очилган бир пайтда муҳим аҳамият касб этади.

Адабий танқид ўзбек совет болалар адабиётида реалистик принципларнинг тараққиёти учун курашар экан, тадқиқотларда ҳам диққатни бадий маҳоратнинг ғоят муҳим қирраси бўлган ҳаққонийлик масаласига қаратади.

Умуман олганда, бу масала реалистик санъатда шакл ва мазмунга оид бўлган барча хусусиятларни ўзида мужассамлаштириши билан характерланади.

«Танқиднинг энг муҳим вазифаси — адабиёт ва санъатнинг ҳаёт билан боғлиқлигини мустаҳкамланиши ва кенгайтишига ёрдам беришдан, ижодкор ходимларнинг халқ манфаатлари билан яшашга интилишларини қўллаб-қувватлашдан иборат.

Танқиднинг энг муҳим вазифаси — муайян асарнинг ғоявий жиҳатдан мукамал эмаслигига қарши курашибгина қолмай, шу билан бирга совет санъати шаънига доғ туширадиган айрим асарларга қарши курашишдан ҳам иборат»⁴, — дейлади ССЖИ Ёзувчилар уюшмасининг VIII қурултойида. Бинобарин, совет адабиётида, жумладан болалар ва ўсмирлар адабиётида ёш авлодни ҳар томонлама мукамал, ғоявий ва маънавий соғлом, руҳан бардам кишилар қилиб тарбиялаш-

⁴ Литературная газета, 1986, 25 июня.

га хизмат қиладиган асарлар яратиш учун тинимсиз кураш олиб бориш адабий танқиднинг асосий вазифасига айланиб бормоқда.

Чинакам истеъдод билан ёзилган ҳар бир адабиёт ва санъат асари доимо умуминсоний манфаатларни ифода этади. Бу ифода бадиий адабиётда образли тарзда тасвирланади. Мана шу хусусият — бир томондан умумхалқ манфаатларини ҳимоя қилиш, иккинчи томондан воқеликни бадиий мукаммал акс эттириш адабиётда ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланишини таъминлайди.

Бу принцип совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган болалар адабиёти учун ҳам тааллуқлидир. Болаларга аталган ҳар бир асарда воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини ниҳоятда аниқ ва равшан тасвирлаш билан бир қаторда кичкинтойларнинг дунёқараши ва тушунчаларининг бадиий тасвирини ҳам бера олишни тақозо этади. Бунинг учун санъаткорнинг воқеа-ҳодисага, ифодаланаётган мавзуга муносабати ҳам аниқ ва конкрет бўлиши лозим. Худди шу туфайли адабий танқиднинг умумий, айни пайтда болалар адабиётини таҳлил қилишдаги ўзига хослиги яққол намоён бўлади. Бу ҳол адабий танқидни болалар адабиёти олдида турган асосий вазифалар нуқтаи назаридан ўрганиш масаласини кун тартибига қўяди. Зеро, болалар адабиётида ҳаёт ҳақиқатининг бадиий мукаммаллик касб этиши хусусида тадқиқот ишлари қилмасдан туриб, реалистик принциплар ҳаққонийлиги хусусида ҳам сўз юритиб бўлмайди.

Биобарин, реализмнинг энг муҳим қирраси ҳисобланган ҳаққонийлик учун курашнинг адабий танқидда етакчи масалага айланиш жараёнини тадқиқ қилиш ва таҳлилга тортиш бугунги танқидчилик ва адабиётшунослик фанининг энг долзарб масалаларидан биридир.

Совет адабиётшунослигида адабий-бадиий танқиднинг бир қатор ўзига хос томонларини илмий-назарий жиҳатдан ўрганувчи фундаментал тадқиқотлар яратилган. Адабий танқиднинг назарий масалаларига бағишланган монография ва тадқиқотлар⁵, ўқув қўлланма-

⁵ Актуальные проблемы художественной критики. М., 1974; Современный литературный процесс и критика. М., 1975; Современная литературно-художественная критика. Актуальные проблемы. Л., 1975; Семенова Г. Л., Бурсов Б. И. Критика как литература. Л., 1976.

лари⁶, реалистик адабиёт ва адабий жараён, танқидчиликнинг ҳаётга таъсири масалаларини ўрганувчи тўплам ва мақолалар⁷ босилиб чиқди.

Бу хил тадқиқотларнинг миллий жумҳуриятлар адабиётшунослигида ҳам юзага кела бошлаши гоят қувонарли ҳолдир. Жумладан, И. Султон, Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, М. Юнусов, Ҳ. Абдусаматов, С. Мамажонов, У. Норматов, Б. Назаров, Б. Имомов, П. Шермухамедов каби адабиётшуносларнинг танқидчилик масалаларига бағишланган қатор мақолалари эълон қилинди.

Б. Назаров, М. Нурматов, Ҳ. Умуоров, У. Утаев каби адабиётшуносларнинг адабий-бадиий танқид масалаларига бағишланган илмий тадқиқот ишлари эълон қилинди⁸. Бу тадқиқотлар ўз характерига кўра турли йўналишдадир. Масалан, Б. Назаров ўзбек совет танқидчилигини маълум даражада даврлаштириш асосида тарихий-адабий жараён билан боғлаган ҳолда муайян масалалар нуқтаи назаридан тадқиқ этса, М. Нурматовни танқид ва эстетика муаммолари қизиқтиради. Ҳ. Умуоров монографиясида олтмишинчи йиллар танқидчилигидаги маҳорат масаласи ўрганилса, У. Утаев сўнгги давр адабий танқидчилигидаги маҳорат қирраларини очишга ҳаракат қилади.

Бу далиллар адабиётшунослик илмида адабий танқид масалаларига нечоғлик эътибор кучаётганлигидан далолат беради. Бу ҳол кўп миллатли совет адабиёти танқидчилигининг бир қисмини ташкил этувчи болалар адабиёти танқидчилигини, унинг адабий жараёнга таъсирини ўрганиш масаласини ҳам кун тартибига қўймоқда. Бироқ нафақат ўзбек адабиётшунослигида, уму-

⁶ Баранов В. И., Бочаров А. Г., Суровцев Ю. И. Литературно-художественная критика. М., 1983; Пүтилова Е. О. Очерки по истории критики советской детской литературы. 1917—1941 гг. М., 1982.

⁷ Храпченко М. Б., Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Изд. 4. М., 1977; Овчаренко А. Социалистическая литература и современный литературный процесс. Изд. 3, доп. М., 1975; Пархоменко М. Горизонты реализма. М., 1982; Якименко Л. Избранные работы. Т. I. Изд. 3, доп. М., 1982; Воронов Вл. Художественная концепция. М., 1984, и др.

⁸ Назаров Б. Ленинча таълимот ва ўзбек танқидчилиги. Тошкент: Фан, 1977; Шу муаллиф. Ўзбек адабий танқидчилиги. Тошкент: Фан, 1979; Нурматов М. Танқид ва эстетика. Тошкент; Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Утаев У. Танқид ва услуб. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

ман совет адабиётшунослигида болалар адабиёти танқидчилиги масалалари етарли даражада ўрганилган эмас. Бу соҳада муайян ишлар қилинган, албатта. Жумладан, Е. О. Путилованинг рус совет болалар адабиёти танқидчилиги тарихини даврининг етакчи муаммолари асосида ўрганувчи ишлари шу жиҳати билан қимматлидир⁹. Бироқ Е. О. Путилованинг кузатишлари ҳам ўз мақсадига кўра Улуғ Ватан урушигача бўлган даврни қамраб олган бўлиб, бугунги адабий жараён билан етарли боғланмаган. Ваҳоланки, сўнгги пайтларда болалар адабиёти масалалари бўйича «Литературная газета», «Вопросы литературы», «Детская литература» каби марказий рўзнома ва ойномаларда, шунингдек ҳар бир жумҳурият матбуотида уюштирилаётган баҳслар ҳам болалар адабиёти танқидчилигини махсус ўрганиш зарурлигини кўрсатмоқда. Адабиётшунос Ҳ. Абдусаматов «Болалар танқидчилигини ўрганишга доир» номли мақоласида таъкидлаганидек, «болалар адабиётига оид сўнгги йилларда чоп этилган китоб ва очеркларда, рисола ва мақолаларда назарий масалаларга кўпроқ эътибор берилмоқда»¹⁰. Бироқ мана шу изланишларни умумлаштирувчи, ягона тартибга солиб, илмий жамоатчиликка олиб чиқувчи бирорта жиддий тадқиқот яратилганича йўқ.

Шу жиҳатдан қараганда, Ҳ. Абдусаматовнинг юқорида тилга олинган мақоласидан ташқари П. Шермухамедовнинг «Адабиётшунослик ва танқидчилик»¹¹, О. Сафаровнинг «Болалар адабиёти танқидчилиги»¹² номли мақолаларини ҳисобга олмаганда бирорта ҳам жиддий иш эълон қилинмаган. Ваҳоланки, П. Шермухамедов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «...болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ривожланиш босқичларини чуқур ўрганмасдан, болалар адабиётининг катталар адабиёти билан ўхшаш томонлари ўзига хос хусусиятларини илмий жиҳатдан ёритиб бўлмайд»¹³.

⁹ Путилова Е. О. Очерки по истории критики советской детской литературы. 1917—1941 гг. М., 1982.

¹⁰ Абдусаматов Ҳ. Болалар танқидчилигини ўрганишга доир//Ўзбек совет болалар адабиёти тарихи очерки. Тошкент: Фан, 1978, 11-бет.

¹¹ Шермухамедов П. Давр қаҳрамон тақдирида. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 21-бет.

¹² Сафаров О. Болалар адабиёти танқидчилиги, Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 2-сон.

¹³ Шермухамедов П. Уша асар, 145-бет.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ТАНҚИДЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ДАВРИ

(30—50-йиллар)

30-йиллар Совет Иттифоқи тарихида ғоят мураккаб давр сифатида муҳрланиб қолади. Бир томондан мамлакат бўйлаб саноатни индустриялаш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, социалистик маданиятни ривожлантириш соҳасида маълум ютуқларга эришилди. Айни чоғда сталинизм халқимиз учун, маданиятимиз учун катта фожияларни бошлаб берди. Социалистик қурилшга сидқидилдан содиқ бўлган меҳнатсевар совет халқи ўзидаги юксак ишонч туфайли катта муваффақиятларга эришди. Биринчи беш йиллик қисқа давр — уч йил ичнда адо этилди. Албатта, бу ютуқлар ўз-ўзидан юзага чиқмади. Бир томондан ниш уриб келаётган сталинизм буйруқбозлиги, иккинчи томондан буржуазиянинг сўнгги қолдиқлари оддий совет кишилари-нинг фидокорона меҳнатларига халал берар эди. Бу кураш айниқса, мафкура соҳасида кучли кечди. Расмиятчилик мафкураси совет маданиятини равнақ топиши учун зарур бўлган талантли ижодкорларнинг ишларини турли йўллар билан йўққа чиқаришга, уларга сиёсий айб қўйишга уринди. Матбуотда синфий кураш ниҳоятда кескин тус олди.

Совет ижодкорлари буржуа мафкурачиларига қарши собитлик билан кураш олиб бордилар ва ўзларининг бутун ижодини совет халқи эришаётган ютуқларни тарафдор этишга, улуғлашга қаратдилар. Совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган болалар адабиёти, жумладан, ўзбек болалар адабиёти ҳам бу даврда тез шакллана бошлади.

Таъкидлаш зарурки, совет адабиёти ва санъатининг бу юксалишида партиянинг адабиёт ва санъат ҳамда нашриёт ишларини ташкил этиш ва ривожлантиришга оид кўрсатма ва йўл-йўриқларининг ҳам маълум ижобий аҳамияти бўлди.

Бу даврда айниқса, болалар адабиётининг бадий мукамаллиги ва нашри учун кураш олиб борилди. Чиқарилаётган китобларнинг кам нусхада эканлиги ва сифатсизлиги ҳамда бошқа камчиликлар партиянинг 1933 йил 9 сентябрда «Болалар адабиёти нашр қилиш тўғрисида» чиқарган қарорида батафсил кўрсатилди. Жумладан, «Болалар китобининг асосий камчиликлари болаларнинг ўзларига, ҳеч бир талабларига эътибор қилмаслиги, бир хилда ва тайёр бир хил схемада ёзилиши, классик болалар адабиётининг янгидан нашр этилмаслиги, болалар китобини ёзиш ва бадий формалашда соддалаштирувчилик...»¹ каби қусурларнинг мавжудлигида ҳам эканлиги жиддий танқид қилинди.

Бу хил камчиликларни тугатиш ҳамда нашр сифатини яхшилаш учун болаларга аталган китобларни махсус болалар нашриёти ихтиёрига топшириш лозимлиги уқтирилди «...бунинг учун «Молодая гвардия» нашриётидан ажратилган болалар секторлари ва Давлат бадий адабиёт нашриётининг мактаб сектори базасида Москва шаҳрида Огиз системасида «Болалар нашриёти» ташкил қилиш...»² тўғрисида қарор қабул қилинди. Бутуниттифоқ Ёзувчилар уюшмасининг I қурултойида (1934) болалар адабиётига ҳам катта эътибор берилди. С. Маршакнинг «Кичикларга катта адабиёт» номли маърузасида болалар адабиётининг ижодий йўналишлари ва олдинда турган муҳим вазифалар батафсил таҳлил қилинди. Мазкур маърузада болалар адабиёти — янги ҳаёт — Октябрь меваси эканлиги зўр ифтихор билан тилга олинади.

Қурултой болалар адабиётини ривожлантириш юзасидан қатор тадбирларни белгилади ва бутун ёзувчиларни бу муқаддас ишга жалб этди. Натижада болалар ижодкорлари билан биргаликда катталар учун ижод қиладиган кўплаб адиблар ҳам болалар учун махсус асарлар ёза бошладилар. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, Ойбек, Айний ва бошқаларнинг болаларга атаб ёзилган шеър ва ҳикоялари, повесть ва драмалари, эртак ва поэмалари вужудга келди.

* * *

¹ Коммунистик болалар ҳаракати ва мактаб тўғрисида ВКП(б) МК ва ССР ХКС қарорлари. Тошкент: ЎзЛКСМ МК болалар ва ёшлар адабиёти нашриёти, 1939, 32—34-бетлар.

² Ўша жой, ўша бет.

Адабиёт давр кўзгусидир! Бу айни ҳақиқат. 30-йиллар адабиёти даврининг мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳамда мафкуравий муаммоларини ўзида тўла мужассам этиши билан характерлидир. Бу давр адабиётининг қаҳрамони фақат ташқи томондагина эмас, балки маънавий жиҳатдан ўзгараётган, юксак онгликка эга бўлаётган, эртанги кун ташвиши ва қувончларини ҳам елкасига ортмоқлаган, фақат ўз манфаати билан эмас, балки миллионлар манфаати билан яшаган совет кишиларидир. Табiiийки, даврнинг мана шу муҳим масалалари болалар адабиётида ҳам ўз ифодасини топа бошладди.

Ўзбек болалар адабиётининг асосий мавзусини бахтли болаликнинг завқли ҳаёти, ватанга муҳаббат, дўстлик ва биродарлик, илм ва касб-ҳунарга муҳаббат, тарихий-инқилобий кураш кабилар ташкил этади.

Зафар Диёрнинг «Қўшиқлар» (1932), «Тантана» (1938), «Шеърлар» (1939), «Муборак» (1940), «Шеър ва ҳикоялар» (1940) тўпламлари, «Машинист» (1936) поэмаси ва бир қатор ҳикоялари, С. Жўранинг «Ҳаворанг гилам» (1933), Адҳам Раҳматнинг «Дум» (1938), «Ҳийлагар тулки» (1940) эртаклари, «Бахтли ёшлик» (1939), «Завқли аллалар», «Шеърлар» (1940) тўпламлари. И. Муслимнинг «Миқти келди», (1934) поэмаси. М. Файзийнинг ҳикоялари ва «Ҳушёр ёшлар» повести, Д. Опоқованинг ҳикоялар тўплами ва «Душман» пьесаси. Ш. Сулаймоннинг «Ямо билан Ҳамо» (1930), «Хитой боласи Эн-Фон» (1933), «Оқ негр» (1933), ва бошқа асарлари, Ғафур Ғулумнинг «Тирилган мурда», «Шум бола» повестлари ва Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» (1937) достони, Ғайратийнинг «Йўқолган бола», «Менинг ёшлигим» асарлари, Ш. Саъдулланинг «Айёр чумчуқ», «Муғомбир мушук» эртаклари, «Ёрилтош» драмаси, Қ. Муҳаммадийнинг шеърлари, Ҳ. Назирнинг ҳикоялари айни шу мавзуда ёзилган асарлардир.

Юқорида номлари саналган ижодкорлар ва уларнинг асарлари ўзбек болалари адабиётининг илк қалдирғочларидир. Бинобарин, бу асарларнинг ҳаммаси ҳам юқори савияда бадий бақувват эмас. Уларнинг кўпчилигида воқеа жўн ифодаланади, образлар талқинида шакл-бозлик устунлик қилади. Бу каби камчиликлар билан кураш 30-йиллар танқидчилигининг асосий вазифаси бўлди.

Ёзувчиларнинг Биринчи Бутуниттифоқ қурултойи «Болаларга адабиёт» шиори остида бутун ижодкорларни болалар адабиётини ҳар томонлама ривожлантириш ишларига жалб этди. Бу шиор фақат адибларгагина эмас, балки танқидчилар учун ҳам дастуруламал бўлди. Кўпчилик мақолаларда бевосита мавжуд асарларни таҳлил қилишдан кўра болалар адабиётини яратиш ва нашр қилиш ишларида йўл қўйилаётган камчиликларни тугатиш, ғоявий-бадний ҳамда шаклий мукамалликка эришишга ундовчи масалалар етакчилик қилди.

Бу хил мақолаларнинг болалар адабиётини юксалтиришдаги роли ғоят катта. Улар энг аввало, партия-мизнинг кўрсатмаларини ҳаётга тўғри тадбиқ қила билиш, улардан оқилоналик билан фойдаланиш масаласини кўтаришлари билан ўзига хос бўлса, иккинчидан, мавжуд камчиликларни аниқ ва равшан кўрсатиш, унга қарши курашишга ҳам кенг йўл очадди.

1936 йил 10 январь куни Бутуниттифоқ ВЛКСМ МКнинг болалар адабиёти ҳақида махсус кенгаши ўтказилди.

Мазкур кенгаш қарорлари ўзбек болалар адабиёти танқидининг ривожланишида жуда катта роль ўйнади. Кенгашдан сўнг ўзбек вақтли матбуотида кўплаб мақолалар босила бошлади. Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Ш. Сулаймон, С. Тилла, О. Ҳошимов, Ҳ. Ёқубов, кейинчалик З. Диёр, Н. Отажонов, М. Толас ва бошқаларнинг мақолалари шулар жумласидандир.

Партия ва ҳукуматимизнинг болалар адабиёти ҳақида чиқарган кўрсатмаларининг натижаси, айниқса Адҳам Раҳмат мақолаларида кўпроқ намоён бўлди. Жумладан, «Маданий инқилоб» газетасида босилган «Кичиклар китобига», «Болалар тушунадиган китоб яратайлик» каби мақолаларида болалар адабиёти кейинги пайтларда кўпроқ таржима асарлар ҳисобига бойиётганлигини, аслият асарлар яратиш масаласи муаммо ҳолича қолаётганлигини таъкидлаб, бу борада қуйидаги камчиликлар мавжудлигини уқтиради:

1. Сифатли аслият асарларнинг камлигига асосий сабаб баъзи ёзувчиларнинг болалар адабиётига қизиқмасликларидир.

2. Ёзувчилар уюшмасининг болалар адабиётига яхши эътибор бермаслиги, болалар бўлимининг йўқлиги.

3. Адабий танқид бўлимининг ёш ёзувчилар билан ишламаслиги.

4. Ўзбекистон Давлат нашриётининг фаолиятсизлиги³.

Н. Отажонов ҳам Адҳам Раҳмат сингари ўзбек адабиётини аслият асарлар билан кўпайтириш учун курашади ва бунинг учун эса ёш ёзувчилар билан ишлаш кераклигини тўғри англайди. Айни пайтда яхши асарлар учун танловлар эълон қилиш тўғрисида таклиф ҳам билдиради.

1938 йил 20 майда «Ўзбекистонда болалар ва ёшлар адабиёти нашр қилишнинг аҳволи ҳақида» ЎзССР ХКС ва К(б)П МКнинг чиқарган қарорида болалар адабиёти ишларида қўйилаётган камчиликлар жиддий равишда танқид қилинади. Болалар адабиётини нашр қилиш ишлари ўлда-жўлда эканлиги қораланади. Жумладан, болалар ва ёшлар адабиётини нашр қилиш режаси неча йиллар давомида мунтазам равишда бажарилмасдан келди, 1937 йилда бу режа фақат 18,0 фоиз бажарилди, 133 номдаги китобдан фақат 24 тасигина чиқарилди⁴.

Болалар адабиётининг мавзуси ҳам ғоят саёз, майда-чуйдалар билан ўралашиб қолган. Ваҳоланки, ёшларни «...интернационализм руҳида тарбиялайтурғон, партиямиз ҳақида, ҳукуматимиз ҳақида, улуғ ватанимиз — СССРдаги бошқа миллат болаларининг ҳаётлари ва ўқишлари ҳақида, Ўзбекистон тарихи ҳақида ва Ўзбекистон халқларининг мустамлакачилари ҳақида, маҳаллий буржуазия зулмидан қутулиш учун қилган курашлари ҳақида, СССР ва Ўзбекистондаги социалистик қурилиш ҳақида ҳикоя қилиб бературғон...»⁵ китобларни кўплаб нашр қилиш зарур.

Хуллас, 30-йиллар танқидчилигида партия ва ҳукуматимизнинг болалар адабиётини ҳар томонлама ривожлантириш учун чиқарган қарор ва тадбирларини амалга ошириш, тарғиб қилиш учун тинимсиз кураш олиб борилди.

Адабий танқиддаги иккинчи мавзу йўналишнинг ўша даврдаги яратилган асарларнинг маълум муаммолар асосида таҳлил қилувчи мақолалар ташкил қилади. Маълумки, Бутуниттифоқ Ёзувчилар уюшмасининг I қурултойи ва С. Маршак маърузаси болалар адабиёти ривожига янги йўналиш очди. Бу даврда болалар адабиётининг ўзинга хослиги, қаҳрамон, асар тили ва персонажлар

³ Маданий инқилоб, 1936, 24 январь.

⁴ Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1938, 4-сон.

⁵ Ўша жойда.

тили, сатира ва юмор масалалари ҳақида кўплаб мунозара ва баҳслар бўла бошлади. Марказий матбуотда шу масалаларга бағишланиб К. Чуковский, С. Маршак, С. Михалков, А. Гайдар асарлари таҳлили муносабати билан эълон қилинган мақолалар характерлидир. Жумладан, «Литературный критик» журналида Т. Трифоновнинг «С. Я. Маршак», «Детская литература» журналида О. Селиванованинг «Чуковский эртаклари», шу журналда А. Юрьевнинг «Болалар адабиётида образ масаласи» мақолаларида болалар адабиётида ижобий қаҳрамон, характер ва тилнинг ҳаққонийлиги масалалари қамраб олинади.

Ўзбек болалар адабиётида ҳам шу масалаларга бағишланган бир қатор мақолалар чоп этилди. Мунаққидлар болалар адабиётининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиб, умумлаштириб, айрим назарий хулосаларга келдилар⁶. Бу мақолаларда болалар адабиётида реалистик принципларнинг шаклланиши учун кураш олиб борилди. 30-йиллар адабиёти реалистик тасвири изчил қўллай олишнинг биринчи пиллапоясига қадам ташлади. Бу ҳол болалар адабиётида ҳам маълум даражада акс этди. Бунда адабий танқиднинг ҳам хизмати шубҳасиз, катта бўлди. Аммо, танқидчилик ҳамма вақт ҳам бу катта масалани ҳар томонлама қамраб олишга қодир эмас. Шундай бўлса-да, энг асосий масала — реализмнинг зарур шартларидан бири — бадий адабиётнинг ҳаёт билан ҳамнафас бўлиши, давр кўзгусига айланиши, бир сўз билан айтганда — ҳаётийлик масаласига эътибор берила бошланди.

Маълумки, 30-йиллар адабиётида асосан ўрта ёшли ва ўспирин болалар характерини яратишга кўпроқ уришлар бўлди. Шу жиҳатдан Ш. Сулаймон, М. Файзий, Д. Оппоқова, Ойбек ижоди характерли. Бу ижодкорларнинг қаҳрамонлари даврнинг ғоят мураккаб масаласи — синфий душманларга қарши кураш мавзусини акс эттиради. Бинобарин, бу қаҳрамонлар давр билан ҳамнафаслиги туфайли муҳим аҳамият касб этиши зарур. Аммо бадий адабиётда қаҳрамон фақат муҳим маз-

⁶ Қаранг: Ёқубов Х. Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик, Совет адабиёти, 1936, 2-сон; Сулаймон Ш. Болалар адабиёти тўғрисида, Совет адабиёти, 1935, 6-сон; Диев З. Болалар китоби ҳақида, Қизил Ўзбекистон, 1938, 20 март; Сулаймон Ш., Каримов Ф. Болалар адабиёти тўғрисида, 15 йил ичида ўзбек совет адабиёти, мақолалар тўплами. Тошкент: Ўзадабийнашр, 1939 ва б.

мунни акс эттиришгагина хизмат қилиб қолмасдан, реал воқеликда ҳаракат қилаётган ҳаққоний характер сифатида кенг китобхонга ҳам ўрناк бўлиши керак. Қачонки, улар ҳаётгий, бадий жиҳатдан мукамал бўлар экан, шунда бадий таъсирчанлиги ҳам ортади, китобхонни ўз орқасидан эргаштира олади. Аммо, бу қаҳрамонлар ҳали схематик қобиқдан чиқа олганлари йўқ. Ижобий қаҳрамон фақат яхши хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради, салбий қаҳрамон эса фақат салбий хусусиятларни. Уларнинг маънавий дунёсидаги ранг-барангликлар, нозик товланишлар, мураккаб руҳий ҳолатлар тасвирланмайди. Шунингдек, ҳаётда юз бераётган мураккаб ижтимоий-руҳий ўзгаришлар болалар адабиётида четлаб ўтилди. Сталинизм вужудга келтираётган расмиятчилик болалар адабиётига ҳам таъсир ўтказа бошлади. Бинобарин, бу каби нуқсонлар адабий-танқидий мақолалар учун ҳам характерлидир. Бироқ шунга қарамай айрим мақолаларда шаклбозликка қарши кураш ўз ифодасини топа бошлади. Жумладан, Ҳ. Ёқубов «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик» номли мақоласида Ш. Сулаймон ва Д. Оппоқованинг асарлари ҳақида фикр юритаркан, масалага шу томондан ёндашганини кўрамиз. Мунаққид, Д. Оппоқованинг «Кичик Бону» қиссасини таҳлил қилар экан, «у баъзан бола характеридаги ўта нозикликларга ҳам яқинлашиб боради»⁷, деб ижодкорнинг қаҳрамон характери ҳаётгийлиги учун интилганлигини таъкидлайди. Бироқ, юқорида эслатганимиздек, бу қиссада ҳам қаҳрамонни типиклаштиришда шаклбозликка йўл қўйилдики, мунаққид бу ҳолни жиддий танқид қилади:

«Қамбағал қизларнинг ҳаммаси хушбичим, ювош, камгап, хушмуомалали, дарсни билатурғон бўлади ва отин ойдан кўп калтак ейди. Бой қизлари ҳамиша чўтир, хунук, маҳмадана, нозли, ғийбатчи, жуда ёвуз ва такаббур қилиниб тасвирланади. Улар дарсларни билмайдилар, ўқймайдилар, тиришмайдилар ва отин ойдан ҳеч калтак емайдилар, шўхликларини қўймайдилар»⁸. Танқидчи қисса қаҳрамонлари ҳаётгий, бутун мураккаблиги билан тасвирланиши лозим деб ҳисоблайди.

Яна бир танқидчи М. Толас Д. Оппоқованинг «Душман» номли пьесасини таҳлил қилар экан, масалага

⁷ Ёқубов Ҳ. Совет адабиёти, 1936, 2-сон.

⁸ Ўша мақола.

шу нуқтаи назардан ёндашиб, асарнинг бош қаҳрамони, тўлиқсиз ўрта мактабнинг 7 синф ўқувчиси Сафар характери яратилгандаги йўл қўйилган камчиликларни кўрсатади. Бундан ташқари, «болалар учун берилган адабий маҳсулотлар қисқа, гўзал ва болаларга тушунарли бўлиши», чунки, «болаларга мосланиб ёзилган бўлса, болалар ғоятда қизиқишлари» ҳам танқидчи эътиборидан четда қолмайди. Аммо бундан танқидчилар асарларга ҳамма вақт ҳам жуда тўғри, ҳаққоний баҳо берадилар деган хулоса чиқмаслиги керак. М. Толас ўз мақоласида бош қаҳрамон Сафар ҳақида гапириб, «Оппоқова ўз асарида типик воқеани турмушга мослаб тасвирламаган. Масалан, у бош типни (Сафар) нишондор оиладан олган. Лекин ҳақиқатда нишондор оила болаларининг бу қадар бузулиб кетиши мумкин эмас»⁹, дейиш билан бир нарсани — бола тарбияси жамоа иши, ижтимоий ҳодиса эканлигини унутиб қўяди ва ижодкорга асоссиз айблар тўнкайди. Бу хил камчиликларнинг мавжуд бўлишига қарамай, ҳар ҳолда 30-йиллар адабий танқиди болалар адабиётининг ривожига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Бу ҳол айниқса Ш. Сулаймон билан Ғ. Қаримовнинг «Болалар адабиёти тўғрисида»¹⁰ номли мақоласида ўз ифодасини топди. Мунаққидлар ўзбек совет болалар адабиёти босиб ўтган қисқа давр — 15 йил ичидаги ютуқларни умумлаштиришга, йўл қўйилаётган камчиликларни, айрим етишмовчиликларни бартараф қилишга ҳаракат қилишади.

Баъзи камчиликларига қарамай, бу мақолани 30-йиллар адабий танқидининг мукамал кўриниши ва ютуғи сифатида баҳолаш мумкин.

Мақола тузилиши жиҳатидан ҳам маълум умумлаштириш хусусиятига эга. Унда ўзбек совет болалар адабиёти Улуғ Октябрь меваси эканлигидан тортиб, шаклланиш жараёнида партия ва ҳукуматимизнинг чиқарган қарор ва кўрсатмаларининг роли ҳақида, поэзия, проза, драматургия ва адабий танқид хусусида алоҳида-алоҳида фикрланади. Таҳлилга ўша даврнинг энг характерли асарларининг тортилиши ва уларнинг етакчи хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда хулосалар чиқаришга уриниш ҳам танқидчиларнинг ютуқларидан биридир.

⁹ Ёш ленинчи, 1936, 4 февраль.

¹⁰ 15 йил ичида ўзбек совет адабиёти, мақолалар тўплами. Тошкент: Нафис адабиёт давлат нашриёти, 1939.

Мунаққидлар 30-йиллар болалар адабиётида яратилган асарлар ҳақида фикрлар экан, эришилган ютуқларни таъкидлашгани ҳолда, асосий камчиликлар «асарларнинг тематика жиҳатдан жуда ҳам болаларга мос бўлмаслиги, болалар психологиясига тўғри келмайдиган воқеа ва ҳодисаларнинг бўлиши, тил ва ибораларнинг содда ва болалар тушунчасига яқин бўлмаганлиги каби ҳоллар...»¹¹да кўзга ташланишини таъкидлашади. Мазкур фикрлардан кўриниб турибдики, муаллифлар болалар адабиётининг ўзига хос жиҳатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда масалага ёндашмоқда. Бу ҳол эса 30-йиллардаёқ танқидчиликда болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълум тасаввурлар мавжудлигидан далолат беради.

Маълумки, 30-йиллар ўзбек болалар адабиётида шеърят анча ривож топди. Ҳамид Олимжон, Ойбек, Фафур Ғулом, Ғайратий, Зафар Диёр, Султон Жўра, Адҳам Раҳмат, М. Оқилова, Қ. Муҳаммадий каби шоирлар яратган шеър ва дostonлар болалар адабиётининг шаклланиши ва мавзу доирасининг кенгайишида катта роль ўйнади.

Бу давр болалар поэзиясида иккита муҳим хусусият кўзга ташланади. Биринчиси, классик ёзма адабиёт ва фольклордан ижодий илҳомланиш бўлса, иккинчиси жаҳон ва қардош халқлар адабиётидан, биринчи галда рус болалар адабиётининг илғор анъаналарини ўзбек болалар адабиётига сингдириш ҳолларидир.

Танқидчилар Ҳамид Олимжон, Айний, Зафар Диёр, Ш. Саъдулла, М. Файзий, М. Оқилованинг асарларини, чунончи. Зафар Диёрнинг «Кел учайлик шимолга», А. Раҳматнинг «Дум», М. Оқилованинг «Қуёнчам» каби шеърларини таҳлил қилар экан, уларнинг энг характерли белгиларини ихчамлик, соддалик ва ўйноқилик, болалар тез тушунадиган ва равон ўқиладиган халқ жонли тилига яқинлигида деб билади.

«Зафар шеърлари устида жиддий ишлайди. Материалларни аниқлаб олгач, шакл тўғрисида ҳам изланади. Унинг кичкина шеърларида бу нарса очиқ кўриниб туради.

Зафар Диёрнинг яна муҳим бир ютуғи шундаки, у болаларнинг тилини яхши ўзлаштирган, ўрганган.

...Тилнинг соф, содда бўлиши бадий асарнинг гўзал ва ёқимли чиқишига гаровдир»¹².

¹¹ Уша асар, 152-бет.

¹² Уша асар, 155—156-бетлар.

Мунаққидлар проза ва драматургиянинг поэзияга нисбатан суст ривожланганлигини кўрсатар экан, мавжуд яратилган асарда қўлга киритилган ютуқларни ҳам инкор этмайди. Фафур Фулом, М. Файзий, Д. Оппоқова, Толас каби ижодкорларнинг асарларини таҳлил қилиб, мавзу жиҳатдан ўсганлигини таъкидлашади.

Мақола муаллифлари танқидчиликнинг аҳволи хусусида ҳам фикрлаб, болалар адабиётининг юксалишида адабий танқиднинг роли жуда катта эканлигини эътироф этиб, болалар адабиётига жиддий эътибор берилмаётганлигини афсус билан таъкидлашади.

«Критикасиз болалар адабиётининг ўсиши мумкин эмасдир. Афсуски, бизда ҳали чин маъноси билан танқидчилар, узоқни кўрар кўзлар йўқдир»¹³, дейишади мунаққидлар бу ҳақда.

Хуллас, 30-йилларда ўзбек совет болалар адабиёти танқидчилиги бадий асарларни таҳлил қилиш жараёнида реализмнинг энг характерли принципларининг шаклланиши, ёш авлод учун ҳар томонлама ўрдак бўладиган қаҳрамонлар яратилиши учун тинмай кураш олиб борди.

* * *

Немис-фашист босқинчиларининг Совет тупроғига хиёнаткорона бостириб кириши ягона мақсад сари сабот-матонат билан интилаётган совет халқининг қаҳрамонона бирдамлигини яна бир карра намоён қилди.

Тинчликсевар совет халқи бир ёқадан бош чиқариб, ҳаёт-момот жангга кирдилар. Озодлик учун бўлган бу умумхалқ курашида ижодкорлар ҳам, олиму санъаткорлар ҳам фаол иштирок этишди. Совет ёзувчи ва шоирлари, олимлари қўлларида ҳам қурол, ҳам қалам билан душманга қарши аёвсиз курашга кирдилар¹⁴.

Ўзбек совет болалар ижодкорлари ҳам бу курашдан четда турганлари йўқ. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Султон Жўра, Зафар Диёр, Қуддус Муҳаммадий ва бошқа шоирлар яратган асарлар ёш авлодда жонажон Ватанимизга меҳр-муҳаббат, душманга қарши нафрат туйғуларини шакллантиришда катта роль ўйнади.

Ватан учун ҳал қилувчи шиддатли жанглар кетаётган бир шароитда совет олимлари ўзларининг илмий-

¹³ Уша асар, 168-бет.

¹⁴ Қаранг: Мамажонов С. Улуғ Ватан уруши даври ўзбек совет адабиёти. Тошкент: Фан, 1975, 12—21-бетлар.

назарий изланишларини давом эттирдилар. Худди шу даврда ўзбек халқининг буюк гуманист шоири Алишер Навоий таваллудининг ўтказилишига тайёргарликнинг давом эттирилиши маданий ҳаётда катта воқеа бўлди.

Бу даврда ўзбек болалар адабиёти ҳақида ҳам баъзи бир тақризлар эълон қилинди. Бу тақризларда шу даврда нашр этилган ёки таржима асарлари хусусида айрим мулоҳазалар билдирилган¹⁵.

Албатта, бу тақризчилар ўзбек болалар адабиёти юзасидан бирор илмий-назарий масалаларни кўтариб чиққан эмас. Лекин шундай бўлса-да, бутун Иттифоқимиз бўйлаб оғир, ҳал қилувчи жанглар кетаётган бир вақтда болалар адабиётига ҳам эътибор билан қаралишининг ўзи ғоят қувончли ҳолдир.

* * *

Улуғ Ватан урушидан сўнгги беш йилликлар даврида ўзбек болалар адабиётшунослиги ва адабий танқиди ҳам аста-секин ривожлана бошлади. Урушдан сўнгги дастлабки тикланиш йилларида нисбатан кам мақола ва тақризлар эълон қилинди¹⁶.

Бу даврда совет кишилари мислсиз қаҳрамонлик кўрсатиб қисқа вақт ичида уруш вайронагарчиликларини бартараф этдилар. Бироқ сталинизмнинг зарарли сиёсати бошқа соҳалар қатори адабиёт ва санъат аҳли ижодига ҳам жиддий таъсир қила бошлаган эди. Яратилаётган кўплаб асарларда «халқлар отаси» Сталинга ҳамду санолар тўлиб-тошиб кетди. Айрим ҳақиқатни рўй-рост айтишга интилган, ҳаётда рўй бераётган нуқсонларни ҳаққоний тасвирлашга уринган ижодкорлар асарлари қаттиқ танқид остига олинди. Партиянинг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари юзасидан чиқарган қарори ҳам мана шундай таъқибларнинг оқибатидир.

¹⁵ Қаранг: Саъдулла Ш. Мукофот//Ғ. Ғуломнинг шеърлар тўплами ҳақида, Қизил Ўзбекистон, 1941, 4 март; Саъдулла Ш. 1941 йилда болалар адабиёти, Ёш ленинчи, 1941, 7 февраль; Динёр З. Болалар адабиётига жиддий аҳамият берайлик, Ёш ленинчи, 1941, 20 февраль; Динёр З. Шоҳиста, Қизил Ўзбекистон, 1944, 22 октябрь; Ғулом Х. «Совға» тўплами тўғрисида, Қизил Ўзбекистон, 1944, 23 апрель.

¹⁶ Қаранг: Динёр З. Шерзод ва Гулшод, Қизил Ўзбекистон, 1945, 1 июль; Олимжон А. Қизил галстук, Ёш ленинчи, 1947, 28 декабрь; Рашид У. Болалар учун янги китоблар, Шарқ юлдузи, 1947, 5-сон.

Бироқ ҳар қандай маъмурий-буйруқвозлик таъқиб ҳам илғор ғояларни йўқ қилолмагани сингари, бу даврда ҳам чинакам истеъдодли ижодкорлар одамлар қалбадаги рўй бераётган ижобий ўзгаришларни ифода этишга ҳаракат қилдилар. Халқимизнинг яратувчанлик фаолиятини мадҳ этувчи асарлар ярата бошладилар.

1950 йил ССЖИ Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги XIII пленуми бўлиб ўтди. Пленумда К. Симоновнинг «Болалар адабиётининг аҳволи ва ривожланиш вазифалари ҳақида»ги маърузаси тингланди.

Пленумда болалар адабиётининг давр билан ҳамнафаслиги, ёш авлодни ғоявий-эстетик тарбиялашдаги роли, аynи пайтда болаларга атаб яратилаётган кўпчилик асарларга хос бўлган жиддий нуқсонлар ҳақида фикр юритилади.

Пленум болалар адабиёти танқидини янада ривожлаштириш ҳар доимгидан ҳам долзарблик касб этганини қайд этади:

«Болалар адабиёти олдида турган зўр тарбиявий масалаларни ҳал қилиш ва унинг китобхонларга ғоявий-бадий таъсирини кучайтириш вазифаси, болалар адабиётида большевистик партиявийлик, оилачилик ва ошно-оғайнигарчилик майлларига сира йўл қўймайдиган чинакам ижодий танқид ҳамда ўз-ўзини танқидни йўлга қўйиш натижасидагина амалга оширилиши мумкин»¹⁷,— дейилади пленумда.

Бундан ташқари болалар адабиёти юзасидан Бутуниттифоқ йиғилиши (1952) ўтказилди. Йиғилишда А. Сурков, С. Михалков, В. Катаев, О. Писаржевский, А. Мусатов ва Н. Ильинларнинг чиқишлари ҳам адабий ҳаётда сезиларли роль ўйнади.

Партия ва ҳукуратимизнинг болалар адабиёти тўғрисида кўрган бу чора-тадбирлари ўзбек совет болалар ижодкорларига самарали таъсир этди.

Натижада урушдан сўнгги даврда Қ. Муҳаммадийнинг «Ўқувчига эсдалик» (1946), «Шеър ва эртаклар», «Синов» (1947), «Орзу» (1948), «Қирқ ўғил, қирқ қиз» (1951), «Янги уй», «Биз совет болалари» (1953), (Эллик йиллик юбилейи муносабати билан «Танланган асарлар» (1957) китоблари), Ҳ. Назирнинг «Қишлоқдаги жиянларим» (1948), «Пионерлар боғи» (1950), П. Мўминнинг «Сайранг, қушлар» (1949), «Тонг куйлари», «Олтин бошоқлар» (1951), «Бўл тайёр» (1953), Ш. Саъ-

¹⁷ Шарқ юлдузи, 1950, 5-сон.

дулланинг «Ширин кун» (1946), «Уч тулки» (қайта ишланган эртак) (1947), «Улуғ шаҳар» (1951), «Бизнинг байрам» (1953), «Шеърлар» (1955), «Шеър ва эртаклар» (1957), «Пьесалар» (1959), Қ. Ҳикматнинг «Менинг ватаним» (1950), О. Еқубовнинг «Тенгдошлар» (1951), «Биринчи қадам» (1955), Ё. Шукуровнинг «Қуёш болалари» (1952) асарлари босилиб чиқди. Бу асарлар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, уларда мактаб ва оила, қишлоқ ва шаҳар, одоб ва ахлоқ, мактаб ўқувчиларининг таътил давридаги ҳаёти, ҳарбий ватанпарварлик ва меҳнатсеварлик руҳидаги тарбия етакчилиқ қилади.

Адабий танқид бу асарларнинг барчасига бўлмаса ҳам, кўпчилигига муносабат билдирди. З. Диёр, Қ. Ҳикмат, С. Акбарий, Ҳ. Назир, Уйғун, Ш. Шодиев, Э. Дўсматов, Р. Шаропов, Никольская ва бошқа танқидчи ва ижодкорларнинг мақола ҳамда тақризлари шулар жумласидандир. Бу тақриз ва мақолаларда бадиий асар аввало тарбиявий аҳамияти жиҳатидан таҳлил қилинади. Яъни масалага педагогик нуқтаи назаридан қаралиб, ёш китобхонни қайси томонлардан тарбиялайди, улар характерига қандай ижобий хусусиятларни сингдиради, деган муаммо биринчи ўринга чиқарилади.

Шу билан бирга бу давр адабиётшунослиги ва адабий танқидида болалар адабиётини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилишга дастлабки уринишлар бўлди. Н. Владимированинг «Зафар Диёр»¹⁸ номли адабий портрети бу борадаги илк қадамларидан биридир.

Н. Владимирова З. Диёр ижодини тадрижийлик асосда таҳлил қилиб, шоир ижодининг ўсиш жараёнини ёритишга ҳаракат қилади. Шоир ижоди мавзу жиҳатдан таҳлил қилиниб, характерли мавзулар қўйидагича гуруҳланади: ватан ва ватанпарварлик туйғуси, В. И. Ленин сиймосини акс эттирган шеърлар, партия ҳақидаги шеърлар. Мазкур мавзудаги шеърлар «Зафар Диёр поэзияси учун образнинг равшан, типиклиги, мазмуннинг чуқурлиги, лавҳаларнинг жонли тасвирланиш характерли»¹⁹ эканлиги таҳлил орқали кўрсатилади.

Мунаққид З. Диёрнинг бир қатор асарларини болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари нуқтаи назаридан баҳолашга ҳаракат қилади. Чунончи, шоирнинг «Машинист» поэмаси, фольклор мотивлари асосида яратилган «Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида

¹⁸ Владимирова Н. Зафар Диёр. Танқидий-биографик очерк. Тошкент: Фан, 1954.

¹⁹ Уша асар, 29-бет.

қисса», бошқирд халқ эртаклари мотиви асосида яратилган «Бургут» номли шеъринг эртаклари таҳлили характерли. Мунаққид шоирнинг «Бургут» эртагини баҳолар экан: «Конфликтнинг тўғри ҳал этилиши асарда ҳаётин ижобий қаҳрамонлар — Бургут ва Эндирига чексиз муҳаббат, халқ бахтининг ўғрилари — йиртқич шох, помещик ва қулоқларга қарши нафрат туйғусини уйғотади. Асарнинг ғоявий-бадий кучи, тарбиявий аҳамияти ҳам шундадир»²⁰, деб тўғри кўрсатилади.

3. Диёрнинг «Кичкина боғбон ҳақида дoston», «Янги эртақ» поэмалари қаҳрамонлари ҳақида «Зафар Диёр асарларининг қаҳрамонлари тантиқ болалар эмас, балки улар баъзан камчиликларга йўл қўядиган, янгиладиган, лекин аслида яхши фазилатли оддий совет болаларидир»²¹, деган хулоса айтилади.

Танқидчи З. Диёр ижодининг такомилда яна битта восита катта роль ўйнаганини тўғри қайд этади. «Зафар Диёр шеърларининг пухта ишланишида Маяковский, Маршак шеърларини таржима қилиш, шу билан бирга, халқ ижодининг энг яхши намуналари жуда катта таъсир кўрсатади»²², дейди мунаққид.

Айни пайтда юқорида кўрсатилган ютуқлар билан бирга очеркда айрим камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Бу камчилик аввало танқидчи П. Шермухамедов ҳақли равишда кўрсатганидек²³, шоир ижодига етакчи хусусиятлар, бошқа ижодкорлардан фарқ қилувчи ўзига хослик нималарда намоён бўлишини етарли очиб берилмасликда кўринади. Бундан ташқари баъзи ўринларда асарлар таҳлили умумийлик касб этади ва фикр аниқ таҳлил жараёнида асосланмайди. Бироқ айрим камчиликлардан қатъи назар, мазкур очерк болалар адабиёти намояндalарин ижодини кенг миқёсда ўрганишга интилишнинг дастлабки қадами сифатида баҳоланади.

Бу даврда У. Рашид бир қатор мақола ва тақризлар эълон қилди. Бу мақолаларда урушдан сўнги давр ўзбек болалар адабиётида яратилган асарларнинг мавзуси, ғоявий-бадий хусусиятлари, ўзига хослиги, тили, қаҳрамоннинг тарбиявий роли каби масалалар

²⁰ Уша асар, 33-бет.

²¹ Уша асар, 35-бет.

²² Владимирова Н. Зафар Диёр. Танқидий-биографик очерк. Тошкент: Фан, 1954, 35-бет.

²³ Шермухамедов П. Давр қаҳрамон тақдирида. Тошкент: Ф. Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 214—241-бетлар.

қамраб олинади. У. Рашид кўпинча масалага болалар адабиётининг ўзига хослигини, катталар адабиётидан фарқ қилувчи томонларини ҳисобга олган ҳолда ёндашишга ҳаракат қилади. Бу ҳол айниқса, «Совға» тўпламига бағишланган мақоласида, «Ўзбек совет болалар поэзиясида совет мактаби ҳаётининг акс этиши», «Ўзбек совет болалар адабиётининг дастлабки вакиллари», «Ўзбек совет болалар прозаси», Фафур Ғулумнинг эллик йиллик таваллуди муносабати билан ёзилган «Болаларнинг севиқли ёзувчиси» каби мақолаларида кўзга ташланади.

Мунаққид қайд этишича, урушдан сўнгги давр болалар адабиётисида мактаб ҳаётини акс эттирувчи шеърининг ғоявий-бадий савияси яхшиланди. Бунга асосий сабаб «мактаб темасида ёзилган асарлар мактаб, синф, парта, доска ва ўқувчилар ҳақида умумий гаплардангина иборат бўлмасдан, балки унда ўқувчиларни ҳаяжонлантирадиган ва уларнинг яхши ўқишлари учун ёрдам берадиган масалалар»²⁴ тасвир этила бошлаганидадир.

Ўткир Рашид мазкур мақолада урушдан сўнгги давр болалар поэзиясида мактаб мавзуси қай даражада акс эта бошлаганини қуйидагича белгилайди:

а) Биринчи сентябрь — янги ўқув йили мавзуи: Фафур Ғулумнинг «Бугуннинг шеъри», «Бу йил биринчи синфга кирадиган ўғил-қизларимга атаб ёзган шеърим», Қ. Муҳаммадийнинг «Сентябрь тонгги отади», П. Мўминнинг «Бугун биринчи сентябрь» ва бошқалар;

б) Ўқиш-ўрганиш ва онгли интизом мавзуи: Фафур Ғулумнинг «Аъло хотира», «Қуёнчалар шеъри», Қ. Муҳаммадийнинг «Ўқувчиларнинг йигирма қондаси», «Болалар, биз нима учун ўқиймиз», П. Мўминнинг «Бир йил нима», «Нуъмон аълочи бўлмоқчи» шеърлари;

в) Одоб-ахлоқ мавзуи: Фафур Ғулумнинг «Коммунизм яратган дўстлик», Қ. Муҳаммадийнинг «Қирқ ўғил, қирқ қиз» шеъри ва бошқалар.

Танқидчи мактаб мавзуида яратилган мазкур асарлар ҳақида фикрлар экан, биринчи галда ғоявий-тематик жиҳатдан ёритишни олдига мақсад қилиб қўяди. Чунончи, Қ. Муҳаммадийнинг «Болалар биз нима учун ўқиймиз» шеърини характерлаб, шоир унда: «болалар тарбиясидаги муҳим проблематик масалани кўтариб» чиққанлигини қайд этади. Аммо гап бирорта муҳим мав-

²⁴ Ўқитувчилар газетаси, 1955, 24 июнь.

зуни кўтариб чиқишдагина эмас, албатта. Асосий масала муҳим мавзунини акс эттирган асарнинг юксак баднийлигидадир.

«Шоир кўзда тутган ғоявий мақсадини болаларга мос бадний приёмида — болалар билан суҳбат тарзида, савол ва уқтириш йўли билан содда шеърини сатрларда беришга уринган. Лекин шеърда баъзи бир камчиликлар ҳам учрайдики, булар Қ. Муҳаммадийнинг кўпгина шеърлари учун характерлидир. Бу камчиликлардан бири мақсадни болалар онгига тез етадиган қилиб бера билмаслик, шеърнинг чўзилиб кетиши ва баъзан шеърини мисраларнинг паришонлигидадир»²⁵.

У. Рашид бу давр поэзиясида оқсаётган томонларга ҳам диққат эътиборни қаратади: «Кўпгина шеърларимизда эса болани қуруқ риторика билан, яланғоч панднасихат билан аълочиликка чақиради ва осонгина аълочига айлантиради». Яна бир жиддий нуқсон «бу темадаги мавжуд шеърларнинг бирортасида совет ўқитувчиси образини яратилмаганлигидадир. Мактабда асосий фигура бўлган ўқитувчи ҳақида лоақал бирорта мукамал шеър йўқ»²⁶.

Урушдан сўнгги давр поэзиясида ўзбек совет болалар адабиётида ҳам тинчлик учун кураш асосий мавзулардан бирига айланди.

Танқидчилик бу мавзуда яратилган асарларга ҳам ўз вақтида муносабат билдириб, тинчлик учун кураш мавзусининг ўзбек болалар поэзиясида қайси жиҳатлари билан ривожлана борганлигини ишонарли кўрсатиб берди. Шу жиҳатдан танқидчи М. Жўраевнинг «Ўзбек совет болалар адабиёти поэзиясида тинчлик учун кураш темаси»²⁷ номли мақоласи характерли.

Мақолада Октябрь инқилоби туфайли илғор рус болалар адабиёти таъсирида шаклланиб камол топган ўзбек болалар поэзияси тинчлик учун курашувчи кучлардан бирига айлангани аниқ таҳлил орқали кўрсатилади.

Ғафур Ғулом, З. Диёр, С. Жўра, Ш. Саъдулла ва бошқа шоирларнинг уруш ва урушдан сўнгги даврда яратилган қатор шеърлари, Ойбекнинг «Зафар ва Заҳро», «Ҳақгўйлар», Ғафур Ғуломнинг «Бари сеники», Қ. Муҳаммадийнинг «Қирқ ўғил, қирқ қиз», Адҳам Раҳматнинг «Коммунизм тонги», Қ. Ҳикматнинг «Одоблик»

²⁵ Ўқитувчилар газетаси, 1955, 21 июнь.

²⁶ Уша жойда.

²⁷ Ёш ленинчи, 1954, 3 август.

каби тўпламларида тинчлик жаҳон халқларининг бирдан-бир орзуси эканлиги бадий ифодасини топган. М. Жўраев бу ҳолни ўзбек болалар шеърятини ютуқларидан бири сифатида баҳолайди.

Қурултойгача бўлган давр ўзбек болалар адабиёт-шунослиги ва адабий танқидини кўздан кечирганда юқоридагилардан ташқари бир неча хусусиятни кузатиш мумкин. Биринчи хусусият болалар адабиётини ҳам ҳаёт ҳақиқати нуқтаи назаридан текширишда намоён бўлади.

Уткир Рашиднинг юқоридаги мақоласидан ташқари Р. Шароповнинг шоир Қ. Муҳаммадийнинг «Шеър ва эртаклар» (1947) номи тўпламига ёзган тақризи ҳам шу жиҳати билан эътиборга лойиқ.

Мунаққид Қ. Муҳаммадий ижодидаги ўзига хос томонларни ёритишга ҳаракат қилади. Шоирнинг «Ватан кутар сени», «Пахта қўшиғи», «Хунар мактаби ўқувчисининг эсдалиғи», «Ўз-ўзини танқид», «Танча ва печка» каби шеърларининг ғоявий-бадий мукамаллик касб этишининг асосий сабаби ҳам ижодкор маҳоратида эканлигини пайқайди.

Айни пайтда асар мавзунинг долзарблиги билан бирга ғоявий-бадий жиҳатдан ҳам пухта ва қунт билан ишланган бўлиши керак²⁸, деган принципни илгари сурган мунаққид тўпламдаги талабга жавоб беролмайдиган баъзи шеърларнинг асосли танқиди орқали йўл қўйилган нуқсонларни ишонарли кўрсатиб бера олади. Шу жиҳатдан шоирнинг «Ўсимликлар орасида» шеъри таҳлили характерли: Шоирнинг «Ўсимликлар орасида» сарлавҳали шеърда қаҳратон қиш—10 январь тасвирланади. Унда мантиқий боғланиш, изчиллик бутунлай йўқ,— деб ҳисоблаган танқидчи ўз фикрининг исботи учун қуйидагича фикр юритади:

«Қаҳратон қишда куртаклар новдаларни безаши мумкинми? Шеърга «Ўсимликлар орасида» деб сарлавҳа қўйилган. Ваҳоланки бу ерда гап дарахтлар устида боради. «Элик» сўзини «Эллик», «упа» сўзини «ўпа», «посбон» сўзига «обдон» қофия қилиниб шеърдаги мазмун бузилган. Уринсиз ишлатилган сўзлар йиғиндисидан иборат бўлган бу шеър тарбиявий ва бадий жиҳатдан тутуриқсиздир»²⁹.

Кўриниб турибдики, танқидчи шеърда воқеликнинг

²⁸ Ёш ленинчи, 1950, 15 март.

²⁹ Ёш ленинчи, 1950, 15 март.

муҳит билан мантиқий боғланишини ҳам, изчил мақсад ва бадий мукамалликнинг бузилишини тўғри қайд этмоқда. Айни пайтда мазкур мақола муаллифи бир неча принципиал хатоларга ҳам йўл қўядики, бу нуқсонлар фақат Р. Шаропов ижодидагина эмас, юқорида таъкидланганидек, умуман қурултойгача бўлган ўзбек болалар адабиёти танқидчилиги учун характерли ҳолдир.

Бу камчилик аввало ғоявийлик билан бадий мукамалликни бир бутунликда текширмасликда, яғни, яхлит категориянинг икки палласи сифатида қарамасликда намоён бўлади. Болалар учун ёзилган асарларга фақат тарбия воситаси деб қаралиб, унинг санъат асари эканлиги нутилади.

Танқидчи «Аҳмаджонга уят», «Икки ўқувчи», «Дум» шеърларига «соф» педагогик нуқтан назардан қараб, бир қанча хатолар топади. «Шоир Қуддус Муҳаммадий «Аҳмаджонга уят» деган шеърида икки кўли чўнтагида, гердайган, айниқса оилада жуда дилозор, меҳнатга ҳеч эгилмаган болани аълочи деб кўкка кўга ради»³⁰.

«Аҳмаджон ҳеч қандай ўзгаришсиз қолаверади. Шунингдек «Икки ўқувчи», «Дум» сарлавҳали шеърлари педагогика ва тарбия жиҳатидан замон талабига жавоб беролмайди»,— дея давом этади мунаққид.

Юқоридаги фикрлардан ҳам кўриниб турибдики, танқидчи шеърларни таҳлил қилаётганда масалага «педагогика ва тарбия жиҳатидан» ёндашиб, асарнинг ғоявий-бадий баркамоллигидан кўз юмади.

Ваҳоланки, «Аҳмаджонга уят» шеърида шоирнинг мақсади аниқ. Аҳмаджон аълочи ўқувчи бўлиши билан биргаликда, кеккайиш, манманликка берилиш одатлари бор. «Шу мужмал одатларин Ташламаса мен қарши», дейди шоир шеър якунида.

Маълумки, мактабгача ва кичик мактаб ёшдаги болалар адабиёти энг масъулиятли ва мураккаб бўлиmdir. Бу ёшдаги болалар тушунчаси, уларнинг ташқи оламдаги воқеа ва ҳодисаларга муносабати ўрта ва катта ёшдаги болаларникидан кескин фарқ қилади. Улар кўриниб турган ҳодисаларнинг ботиний рангинликларини бутун моҳияти билан англаб етолмайдилар. Айни пайтда бўртиб турган яхшилик билан ёмонликни, меҳрибонлик билан ёвузликни бир-биридан дарҳол фарқ қиладилар. Бу ишда уларга ақлига нисбатан ҳиссиёти кўпроқ ёрдам беради.

³⁰ Уша жойда.

Айтайлик ёшига тўлмаган чақалоқни эркалаяписиз. У бундан завқланиб қиқир-қиқир кулади. Агар қовоқларингизни уюб, кўзларингизни олайтирсангиз қўрқиб йиғлай бошлайди. Демак, бола ташқи белгилардаги ўзгаришлар туфайли яхшилик билан ёмонликнинг фарқини ажратаяпти. Мана шу ҳаётдаги икки қарама-қарши қутб — инсонийлик билан ёвузлик ўртасидаги ботиний конфликтни бола онгига, руҳига сингдира боришда кичкинтойлар адабиётининг роли катта. Демак, кичкинтойлар адабиёти ҳам умуми адабиёт сингари мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни ҳаётдаги туб, асосий конфликтлар ҳақида аста-секин таништира бориши зарур.

50-йиллар болалар адабиётида кичкинтойлар ҳаётини акс эттирувчи баъзи бир шеър ва ҳикоялар вужудга кела бошлади. Бу асарлар баъзи бир муваффақиятларни қўлга киритганликларига қарамасдан, ёш қаҳрамон образини, унинг ўзига хос руҳий оламини бутун борлиги билан акс эттиролмади. Адабий танқид бу соҳадаги камчиликларга бефарқ қарамади. Шу муносабат билан Ҳ. Рашиднинг болалар поэзиясига оид қатор мақолалари³¹, Б. Имомовнинг «Болаларимизга муносиб асарлар берайлик»³², А. Никольскаянинг «Мактабгача ёшдаги болалар адабиёти тўғрисида»³³ номли мақолалари юзага келди.

А. Никольская таъкидлашича, «Ўзбекистондаги болалар ёзувчилари болалар тилига мослаб асар яратиш соҳасидаги талабларга дуруст эътибор этмадилар. Шунинг оқибатида аслият ва таржима асарларда болалар тушунмайдиган арабча, форсча сўзлар, мураккаб жумлалар учратилади. Болаларнинг луғат бойликларини ошириш мақсади кўзда тутилмайди»³⁴. Шу ўринда Э. Дўсматовнинг «Китоб тарбия воситасидир» номли мақоласини тилга олиш жоиздир³⁵.

³¹ Биз юқорида Ҳ. Рашид мақолалари ҳақида фикр юритганимиз туфайли такрорлаб ўтирмаймиз. Бундан ташқари П. Шермухамедов ҳам Ҳ. Рашиднинг мазкур мавзудидаги мақолаларига батафсил тўхталган. Қаранг: Шермухамедов П. Давр қаҳрамон тақдирида. Тошкент: Ғ. Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 219-бет.

³² Ёш ленинчи, 1951, 1 февраль.

³³ Ўқитувчилар газетаси, 1950, 15 январь.

³⁴ Ўша жойда.

³⁵ Шермухамедов П. «Давр қаҳрамон тақдирида» номли китобида бу мақола хусусида батафсил тўхталгани учун (213—214-бетлар) биз у гапларни такрорлаб ўтиришни лозим топмадик.

Б. Имомов ҳам мақолаларида бу масалани дадиллик билан кўтариб чиқади. Мунаққид Ҳ. Назир ва П. Мўмин асарларига шу томондан ёндашади. Ҳ. Назирнинг боғча ёшидаги болалар ҳаётини акс эттирувчи «Игна» ҳикоясини таҳлил қилар экан, асарнинг асосий нуқсонлари нималарда намоён бўлишига диққатни қаратади. Чунончи, ҳикоя қаҳрамонининг ҳаётини акс эттирувчи мазмунни шарҳлаб қуйидаги хулосага келади: «Воқеликнинг асосини ташкил этувчи игнада ривожланиб борувчи ҳеч қандай ижобий хусусият йўқ»³⁶.

1954 йилда ССЖИ Ёзувчилар уюшмасининг II Буниттифоқ қурултойи бўлиб ўтди. Анжуманда болалар ва ўсмирлар адабиёти юзасидан Б. Полевой маъруза қилди. Б. Полевой болалар адабиёти, жумладан адабий танқид соҳасида юз бераётган жиддий камчиликларни кўрсатиб ўтди.

Чунончи, танқидчилик болалар адабиётида йўл қўйилаётган нуқсонларга қарши кескин кураш олиб бориши ўрнига муросачиликка йўл қўймоқда.

1954 йил 10 январь куни «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Ўзбек совет болалар адабиётига жиддий эътибор берайлик» номли бош мақола эълон қилинди.

«Кўпмиллатли совет болалар адабиётининг қардошлик ва ҳамкорлик оиласида вужудга келган ўзбек совет болалар адабиёти совет ҳокимияти йилларида ҳар тарафлама ўсди. У рус классик ва совет адабиётининг бой ижодий тажрибалари ва традициялари асосида ривожланиб ўз садосига, ўз трибунасига эга бўлиб қолди»³⁷,—дейилади мақолада.

Мақолада «Ўзбек совет болалар адабиётида энг оқсаётган соҳа — проза ва драматургия» эканлиги, яратилаётган асарлар мавзу жиҳатдан бирёқлама: «Кўпчилик ёзувчиларимизнинг болаларга тақдим этган асарлари мактаб ўқувчиларининг ёзги дам олишларига, пионер походларига, болалар уйларига бағишланган». Ваҳоланки, кичик китобхонлар «мактабининг маълумот бериш соҳасидаги ролини, мактабдан ташқаридаги ҳаётини, физкультура ва спорт машғулотларини, порлоқ истиқболни акс эттирувчи асарларни кутмоқдалар»³⁸.

Мана шундай «порлоқ истиқболни акс эттирувчи» асарлар яратиш учун кураш, муҳими ҳаётни бўяб-бежа-

³⁶ Ёш ленинчи, 1951, 1 февраль.

³⁷ Қизил Ўзбекистон, 1954, 10 январь.

³⁸ Ўша жойда.

масдан, ҳаққоний тасвирлаш учун кураш ўзбек болалар адабиёти танқидчилигида ҳам бошланди.

АДАБИЙ ТАНҚИДДА ЯНГИЛАНИШ ДАВРИ

КПСС XX қурултойи совет халқининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва мафкуравий ҳаётида муайян ўзгаришлар ясади. Барча жабҳалар қатори адабиёт ва санъат соҳасида ҳам йўл қўйилаётган жиддий камчиликлар фожия этилди. Асосий нуқсон ҳисобланган «конфликтсизлик назарияси»га барҳам берилди бошланди. Бадий асар қаҳрамонлари тақдирини муҳим ҳаётий конфликтлар асосида яратиш, характернинг ўсувчанлигини таъминлаш, аниқ ғоявийлик билан юксак бадийликнинг диалектик уйғунлигига эришиш масалаларида силжиш рўй бера бошлади.

Бу силжиш ўзбек совет болалар адабиётида ҳам яққол кўзга ташланди: адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси яхшилана борди, энг қолоқ соҳа ҳисобланган проза ва драматургияда ҳам асарлар яратила бошлади.

XX қурултойдан сўнг танқидчилик ва адабиётшунослик болалар адабиёти муаммолари билан ҳам жиддий шуғуллана борди. Бу даврда болалар адабиёти юзасидан бир қатор мақола ва тақризлар, обзорлар эълон қилинди. Тўғри, бу мақола ва тақризларнинг барчасини ҳам илмий-назарий бақувват деб бўлмайти. Жуда кўпчилик мақолаларда асар сюжетини санаш, қаҳрамонларга қуруқ сифатларни ёпиштириб мақташ ёки танқид қилиш ҳоллари учрайди.

Аммо шундай бўлса-да, бу даврда Қ. Ҳикмат, У. Рашид, Б. Имомов, Н. Раҳимов, М. Яҳёев, Ҳ. Убайдуллаев, Н. Қобилов каби танқидчиларнинг мақолаларида болалар адабиётида юз бераётган сифат ўзгаришлар ўзифодасини топа бошлади. Бу мақолаларда бадий асарни маҳорат нуқтаи назаридан таҳлил қилишга эътибор кучая борди.

Шоир Қ. Муҳаммадий ижоди партиямиз XX қурултойдан сўнг равнақ топа бошлади. Бу ҳол шоир ижоди танқидчиликда асосий мавзулардан бирига айланишига сабаб бўлди.

Танқидчилик Қ. Муҳаммадий асарларини атрофлича ўрганишга, мавзу жиҳатдан гуруҳлаштиришга ва маҳорат сирларини ёритиб беришга ҳаракат қилди.

Шоир ижодига бағишланган барча мақолалар диққат

билан кузатилса, бир хил умумийлик кўзга ташланади. Бу умумийлик шоирнинг муваффақият қозонган бир қатор шеър ва эртаклари кўпчилик танқидчилар учун асосий манба бўлиб хизмат қилишида кўзга ташланади. «Печка билан сандал», «Уқувчига эсдалик», «Ўз-ўзини танқид», «Тугмача», «Дум», «Қўнғизой билан Сичқонбой» каби асарлари шулар жумласидандир³⁹.

Айни пайтда бу асарлар ҳар бир танқидчи ижодида ўзига хос таҳлил қилинади. Қ. Ҳикмат шоир ижодидаги етакчи хусусиятлар ҳақида фикрлар экан, бу муваффақиятларнинг сиринималарда намоён бўлади, деган масалани асосий мундарижа қилиб олади.

Чунончи шоир ижодидаги битта хусусият — турмушда учрайдиган янгиликларни тез пайқаб ола билиш, уни поэтик сатрларда болалар дидига мувофиқлаштириб ифодалаш бўлса, иккинчи бир хусусият тилнинг равонлиги, воқеа юмор билан уйғунлаштирилиб берилиши, улардан тегишли тўғри хулосалар чиқара билишда намоён бўлади.

Шу жиҳатдан мақолада «Сандал ва печка», «Уқувчига эсдалик», «Этик» ва бошқа шеърлар таҳлили характерли. Мунаққид Қ. Муҳаммадий услуби ҳақида фикрлаганда «Китоб», «Дум», «Ўз-ўзини танқид» ва «Нафисой билан Кишмишжон» шеърларининг поэтик усуллари уни С. Маршак, К. Чуковский ижодидан самарали фойдаланганлигини таъкидлаб кўрсатади.

Ҳ. Убайдуллаев эса бу ҳақида гапирганда энг аввало «социалистик ҳаёт принциплари ҳар доим шоирнинг диққат марказида туришидадир»⁴⁰, деб билади.

Ҳар иккала муаллиф фикридаги муштараклик шоир ижодидаги энг характерли хусусият — воқеликдаги юз бераётган ҳар бир янгиликни тез пайқаб, поэтик тарзда акс эттира олиш хусусиятини конкрет шеърлар таҳлили жараёнида очиб берилишида намоён бўлади.

М. Яҳёев эса масалага бошқа томондан ёндашиб, «Қуддус Муҳаммадий поэзиясининг энг қимматли томони унинг педагогик, ташвиқий характерда»⁴¹ эканлигини кўрсатади. Мунаққид ўз фикрини «Дум», «Уқувчига эсдалик», «Ҳунар мактаби ўқувчиларининг эсдалиги» каби шеърлари таҳлили жараёнида асослайди. «Дум»

³⁹ Бу ўринда шунини таъкидлаш керакки, бу шеърларга сўнги йиллар болалар адабиёти танқидчилигида ҳам тез-тез мурожаат қилинади.

⁴⁰ Ўзбекистон маданияти, 1957, 28 февраль.

⁴¹ Шарқ юлдузи, 1958, 8-сон, 157-бет.

шеъри ҳақида гапирар экан: «Бу дум ҳайвон, қушлар-никидан ҳам хароб бўлиб ҳеч кимга фойда бермайди, балки Турғунни орқага тортади, уни кулгили ҳолга қўяди, шарманда қилади. Шоир бу шеъри билан болаларда «2» баҳодан жирканиш ҳиссини уйғотади, яхши ўқиб, юқори баҳо олишга ташвиқ қилади»⁴², деб хуло-салайди.

Шоир ижодига маҳорат нуқтан назаридан ёндашган-да, услубини белгилашда ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услублари, руҳи, характерида келиб чиқиб баҳо бериш, шу тариқа шоир ютуқларининг сирини очишга интилиш ҳоллари сезилади.

«Асли ихтисоси табиатшунос, касби педагог, ботаника, зоологияни яхши билган Қуддус Муҳаммадийнинг асарларида табиат тасвири, ўсимлик, дарахт, жониворларнинг тасвири, уларнинг болалар ҳаётида тутган ўрни яхши кўрсатилган. Бу ҳол шоирнинг болалар дунёсига чуқурроқ кириб боришнини, уларнинг ҳаётини атрофлича билишини уларга қизиқ-қизиқ нарсаларни сўзлаб беришнини осонлаштиради. Бундай шеърларда шоир асосан муваффақият қозонади. Шу сабабли ҳам шоирнинг табиатни эгаллашга, унинг бойликларини асрашга чақириғи ишонарли, таъсирли чиқади. Бу эса болаларда жонажон ўлкага чексиз муҳаббат, меҳнатсеварлик, жамоатчилик каби ижобий кайфиятларни тарбиялашга ёрдам беради»⁴³. Кўрииб турибдики, шоир ижодидаги ютуқларнинг асосий моҳияти шоир шахсиятидаги илғор хусусиятлардан келиб чиқади, деган фикр танқидчи қарашларининг асосини ташкил этади.

Н. Раҳимов эса шоир ижодининг бошқа томонларини ёритишга ҳаракат қилади. У «Севиқли шоир»⁴⁴ номли мақоласида ижодкор ижодидаги икки хусусиятга тўхта-лади: а) шоир ижодининг мавзуи ранг-баранглиги; б) халқ оғзаки ижоди билан ҳамроҳанглиги.

Н. Раҳимов Қ. Муҳаммадий ижодида муҳим бўлган:— тинчлик («Қизил аскар», «Ватан учун жанг қиламан», «Гитлернинг сурбет башараси ҳақида»), мактаб ва ўқувчилар ҳаёти («Ўқувчиға эсдалик»), келажак орзу-умидлари («Орзу», «Менинг орзум», «Кичкинтойлар орзуси») каби мавзуларнинг асосий ўрин эгаллашини таъкидлайди. Айни пайтда «Сандал ва печка», «Қўнғизой билан Сичқонбой», «Чумчуқ ҳақида эртак»

⁴² Уша мақола, 158-бет.

⁴³ Уша мақола, 157-бет.

⁴⁴ Шарқ юлдузи, 1958, 1-сон.

каби асарлари таҳлили орқали Қ. Муҳаммадийнинг кўпгина асарлари фольклор анъаналари таъсирида яратилганлиги кўрсатилади.

Баъзи ўринларда танқидчи қарашларида мунозарали ўринлар ҳам учрайди. Чунончи, шоирнинг «Эркин билан баҳор» шеърини таҳлил қилар экан:

«Шоир ўз қаҳрамонини баҳор фасли билан сўзлаштиради. Баҳор гўзал ва ёқимли. У болани ўз бағрига чорлайди. Лекин бола баҳорнинг гўзаллигига, унинг бевақт қилган хушомадига учмайди. У ўз постида мустаҳкам туриб муқаддас бурчини изчиллик билан бажаради»*, деган хулосага келади.

Маълумки, шоирнинг мазкур шеърисида асосий ғоя ўқувчиларни билим олишга тарғиб қилишдир. Бу ғояни шоир баҳор фасли ва дарс тайёрлаётган Эркин образларининг суҳбати тарзида баён этади. Баҳор Эркинга «юр лолалар очилган қир қўйнида ўйнайми», деб тақлиф қилади. Дарс тайёрлаб ўтирган Эркин унга «Ҳозир вақтим йўқ, лагерда учрашамиз» деб жавоб қайтаради.

Авалло Қ. Муҳаммадийнинг мазкур шеърисида маъно бир ёқлама бўлиб, асосий фикр тарбиявий ташвиқотга айланиб қолган. Айтайлик, бола баҳор фаслида (лагерга боришини кутиб ўтирмасдан) унинг гўзалликларидан баҳраманд бўлгиси келса (шуни таъкидлаш лозимки, шоир жуда кўп шеърларида болаларни табиат гўзалликларидан завқ олишга чақиради), кенг қирларда чопиб ўйнагиси келса — истаса — дарсни ҳам тайёрлаши, уй ишларига ҳам ёрдамлашиши, ва ниҳоят ўйнаб ҳордиқ чиқаришга ҳам вақт топиши мумкин. Шундай бўлиши учун барча имкониятлар мавжуд бўлган бир пайтда шоир қаҳрамонни менинг ҳозир вақтим йўқ, лагерда учрашамиз дейишга мажбур этиши кулгили ҳол, албатта.

Мана шу ҳолни танқидчи ҳам маъқуллаб, «Ўз постида мустаҳкам туриб муқаддас бурчини изчиллик билан бажаради» дейиши бола характерини тўғри ҳис қилмасликдан бошқа нарса эмас.

Асарни ҳар томонлама чуқур илмий таҳлил қилиш ўрнига умумий мулоҳазалар юритиш, шоир ижодига қуруқ мақтовлар ёғдириш ҳоллари биз юқорида фикр юритган айрим мақолаларга ҳам хосдир.

Қурултойдан сўнгги давр танқидчилиги ҳақида гапирганда, яна битта хусусиятга алоҳида тўхталишга

* Уша мақола, 147—148-бетлар.

тўғри келади. Бу болалар прозаси ва драматургияси ҳақида танқидчилик ва адабиётшуносликнинг муносабати масаласидир.

Маълумки, 50-йиллар, ҳатто 60-йилларнинг ўртала-рида ҳам болалар адабиётида поэзия жанри устунлик қилиб, проза ва драматургияда жуда кам асарлар яратилди. Яратилган асарларнинг бадиий савияси ниҳоятда паст, мавзу жиҳатдан бир хил эди. Аммо бу деган сўз болалар адабиёти проза ва драматургия соҳасида бирорта ҳам ўқинишли асар яратмади, деган сўз эмас. 30-йиллардаёқ Ғафур Ғулом, М. Файзий, Д. Оппоқова, З. Диёр каби ижодкорлар яратган ҳикоя ва повестлар болалар прозасини вужудга келтирди.

50-йилларда Ҳ. Назир, О. Ёқубов, М. Жалолиддинова каби ижодкорларнинг бир қатор қисса ва ҳикоялари босилиб чиқди. Бу асарлар тезда танқидчиликнинг диққатини тортди.

Б. Ғуломов билан Б. Имомовнинг ҳамкорлигида эълон қилинган «Қирқ йил ичида ўзбек повести»⁴⁵ номи мақолада ўзбек болалар прозасида эришилган ютуқлар умумлаштирилади. Муаллифлар Абдулла Қодирий, Айний, Ғафур Ғулом, М. Файзий каби сўз усталари асарлари мисолида ижобий қаҳрамоннинг ҳаётийлиги масаласига ҳам тўхталадилар.

Жумладан, Ғафур Ғуломнинг «Нетай», «Тирилган мурда», «Шум бола» асарларининг қаҳрамонлари энг аввало давр маҳсули эканлигини, улар характерининг шаклланишидаги асосий хусусият; бир қанча ҳаётий шарт-шароитлар таъсири натижасида аста-секин ўсиб ривожланиб боришида эканлиги кўрсатилади. Шу билан бирга асар қаҳрамонларининг тарбиявий роли қай даражада бўлди, деган масала ҳам мунаққидлар назаридан четда қолмайди:

«Повестни ўқиган китобхон аслида унинг шум эмаслигига, ажойиб инсоний фазилатларга эга эканлигига тўлиқ қаноат ҳосил қилади ва бундай бечораларни ортиқ жабрлаган, сарсонликда юришига мажбур этган солимлар дунёсига лаънатлар ўқийди, бахтли ҳаётга эриштирган коммунистик партияга муҳаббати ортади. Шу нуқтаи назардан қараганимизда «Шум бола» повестининг тарбиявий аҳамияти катта»⁴⁶.

Урушдан сўнгги давр ўзбек болалар прозасининг

⁴⁵ Ўзбекистон маданияти, 1957, 13 июль.

⁴⁶ Уша жойда.

ютуқ ва камчиликларини умумлаштириш, мавзу жиҳатдан таҳлил қилиш, етакчи хусусиятларини белгилаши жиҳатидан У. Рашиднинг «Ўзбек болалар прозаси»⁴⁷ номли мақоласи ибратлидир.

У. Рашид мақолада бир неча нуқталарга диққат-этиборни қаратади: а) болалар прозаси илғор рус болалар адабиёти таъсирида ривожланмоқда; б) мавзу жиҳатдан ранг-баранглик касб эта бошлади; в) болалар характерини ҳаётний конфликтлар асосида ёритиш анъанаси кўзга ташлана борди.

Шу билан бирга бу давр болалар прозасида бир қатор жиддий камчиликлар ҳам учрайди: а) мавзу такрорлари; б) бадиий саёзлик; в) конфликтнинг сунъийлиги ва сюжет билан характер яхлитлигига эришолмаслик ва ҳ. к.

Ўқувчиларни одобли, ахлоқли бўлишига, ҳар доим аъло баҳоларга ўқишга ундаш жиҳатидан Ҳ. Назирнинг «Валижоннинг дадаси», «Қодир билан Собир», «Таниш сурат», Ё. Шукуровнинг «Орденли пионер», «Чотқол тоғларида», О. Ёқубовнинг «Дастлабки қадам», «Ирода», Р. Файзийнинг «Ростини айтдим» каби ҳикоялари характерли. Танқидчи айтганидек, бу ҳикояларда ёшларнинг қаҳрамонлиги ва ёшлар учун ўрнатилган катталарнинг ватанпарварлиги ўзининг бадиий ифодасини топган.

У. Рашид «Тенгдошлар» повестининг қаҳрамонларидан бири Шокир образи ҳақида фикрлар экан, бола табиати учун характерли нуқталарга диққатни қаратади: «Шокир жуда характерли тии. У болалар адабиётимизда оригинал образдир. Шокир аълочи ўқувчи. У қувноқ, ҳаракатчан, меҳнатсевар, лекин шу билан бирга алдоқчи ҳам. Бу унинг салбий томони»⁴⁸,— дейди бу ҳақда.

У. Рашид Ҳ. Назирнинг «Кўкорол чироқлари» повести ҳақида фикрлаганда ҳам шу нуқтан назардан ёндашади. Повестнинг айрим ютуқларидан кўз юммаган ҳолда мавзу жиҳатдан «Тенгдошлар» повестининг такрори бўлиб қолганлиги, «муаллифнинг ўзбек болалар адабиётига янги мавзу олиб кира» олмаганлигини асосли равишда танқид қилади.

Ўзбек болалар адабиётшунослиги ва адабий танқидининг ривожиди 1959 йил 14—24 февраль кунлари Мос-

⁴⁷ Шарқ юлдузи, 1956, 11-сон.

⁴⁸ Уша мақола.

квада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати ўнкунлигининг ҳам роли жуда катта бўлди.

ССЖИ Ёзувчилар уюшмаси адабиётчилар уйида ўтказилган ижодий суҳбатнинг асосий мавзуси «Ўзбек адабиёти коммунизм учун курашда» деб номланган бўлиб, замонавийлик ва замонавий қаҳрамон ҳамда анъана ва бунёдкорлик масалалари ҳақида атрофлича баҳс ва мунозаралар бўлди.

Ўнкунликда рус ва қардош халқларнинг етук шоир ва адабиётшунослари ўзбек совет болалар адабиёти ҳақида фикр юритиб, конкрет таҳлил жараёнида ютуқ ва камчиликларни кўрсатиб бердилар.

С. Михалков, А. Барто, М. П. Қоршунов, В. А. Любимова, Ю. В. Сотник ва бошқаларнинг Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат, А. Мухтор, О. Ёқубов, А. Раҳмат, П. Мўмин, Ф. Мусажонов каби ижодкорларнинг асарлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари шу жиҳатдан қимматлидир. Бу маърузачиларнинг фикрларида бир қатор умумий хулосалар, айти пайтда хусусий қараш, таклиф ва истаклар ётади. Маърузаларнинг асосида ўзбек болалар адабиёти кейинги пайтларда умумсовет болалар адабиёти ютуқларидан илҳомланиб қатор муваффақиятларга эришадиганлиги, бу ютуқларни қўлга киритишда шоир ва ижодкорларнинг бадий ижод сирларини чуқур эгаллаганликлари ва ўз асарларида маҳорат билан қўллай олишлари кўрсатилади.

«Совет болалар поэзияси қўлга киритган асосий муваффақият шундан иборатки,— дейди бадий сўз устаси А. Барто болалар поэзиясининг ютуқларини характерлар экан,— у болалар билан давримизнинг энг илғор ғоялари ҳақида поэтик тилда сўзлаша бошлади»⁴⁹.

Ўнкунликда қилинган барча маърузаларда ҳар бир ижодкор асарларидаги ўзига хослик, услубий излавишлар, ижодкор дунёқараши, қаҳрамон характерини яратишдаги маҳорати каби назарий масалалар конкрет асарлар таҳлили жараёнида мунозара руҳида ёритилишига ҳаракат қилинади. Шу жиҳатдан Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат, А. Раҳмат, Ҳ. Назир, О. Ёқубов, П. Мўмин ва бошқалар ҳақидаги фикрлар ибратли.

Шу нуқтан назардан қараганда, ўнкунлигининг ўзбек болалар адабиёти ва танқидчилигининг изланишларида, кун тартибига бадий маҳорат муаммосининг асосий масалалардан бири сифатида қўйилишига аҳамияти катта бўлди.

⁴⁹ Маҳорат мактаби. Тошкент: Ўзадабийнашр, 1962, 378-бет.

АДАБИЙ ТАНҚИДДА ҲОЗИРГИ УЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ МУАММОЛАРИ

Марксизм-ленинизм классиклари адабиёт ва санъатнинг асосий вазифаси жамиятнинг тараққиёт қонуниятларини, унинг ривожига тўсқинлик қиладиган муҳим зиддиятларни хас-пўшламай, ҳаққонийлик билан образли тасвирнинг уйғунлиги орқали кўрсатиб беришдан иборат, деб таълим берган эди.

В. И. Лениннинг машҳур билиш назарияси бадий ижодда ҳаққонийликка эришиш учун курашда адабий танқидга ҳам асосий қўлланмадир. «Жонли мушоҳадан абстрак тафаккурга ва ундан практикага — ҳақиқатни билишнинг диалектик йўли ана шундадир»⁵⁰. Дарҳақиқат, ижодкорнинг ҳаёт ҳақиқатининг ички қонуниятларини тўғри англаш, уни инқилобий тараққиётда кўрсата олиши учун ҳаётда зоҳир бўлиб турган воқеаларни шунчаки тасвир этиш камлик қилади. Бунинг учун воқеликнинг энг характерли хусусиятларини типиклаштириш, айти замонда индивидуаллаштириш орқали бадий асар яратмоғи лозим бўлади.

В. Г. Белинский ҳаётдаги воқеликка нисбатан унинг санъатдаги кўриниши гўзалроқ ва табиийроқ, деган эди. Негаки, ҳаётдаги воқелик у қандай бўлса шундайлигича кўриниш беради, санъатдаги воқелик эса қайта ишланган ва маълум бир ғоя атрофига йиғилган, мусаффо ҳолда намоён бўлади.

Шу маънода бадий асарнинг ҳаққонийлиги — ҳаётдан нусха кўчириш эмас, балки уни бадий қайта ишлаш асосида бадий ҳақиқатга айлантира олишда кўзга ташланади.

«Воқелик ўз-ўзича гўзал, лекин шаклига кўра эмас моҳиятига, унсурларига, мазмунига кўра гўзалдир. Бу жиҳатдан воқелик тупроқ ва руда уюмидаги соф, лекин тозаланмаган олтиндир. Фан ва санъат воқелик олтинини тозалайди, уни нафис шаклларга солади. Бинобарин, фан ва санъат янги хаёлий воқелик тўқиб чиқармайди, балки шу пайтгача бўлган ва бўладиган воқеликдан тайёр материаллар, тайёр унсурлар, қисқаси тайёр мазмун олади. Унга мутаносиб қисмлардан ташкил топган, ҳар томонлама кўзга яққол ташланиб турадиган муносиб шакл беради»⁵¹.

Ана шу талаблардан келиб чиқилса, бадий асарда

⁵⁰ В. И. Ленин адабиёт тўғрисида. Тошкент: Ўзбекистон, 1974, 11-бет.

⁵¹ Белинский В. Г. Адабий орзулар. Тошкент, 1977, 101-бет.

ғоявий-бадий мукамаллик, ҳаёт ҳақиқатининг нечоғлик бадий ҳақиқатга айлана олганлигини илмий жиҳатдан таҳлил қилиш асосида ёшларни юксак идеаллар руҳида тарбиялашдаги ролини кўрсатиб бериш масаласи адабий танқид зиммасига ғоят катта масъулият юклайди.

Шу жиҳатдан қаралганда, совет адабиётининг ёш авлодни ҳар томонлама мукамал, ғоявий соғлом, маънавий етук, руҳан бардам этиб тарбиялаши ва бинобарин, марксизм-ленинизм таълимотига асосланган ғоявий-бадий баркамоллик реалистик адабиётнинг асосий принципларидан бирини ташкил этади. Чинакам истеъдод билан ёзилган ҳар бир санъат асари умуминсоний манфаатларни ифода этади. Бу ифода бадий адабиётда образли тарзда тасвирланади. Мана шу хусусият — бир томондан халқ манфаатларини ҳимоя қилиш, давр ва одамларнинг дардларини кўтариб чиқиш, иккинчи томондан воқеликни бадий умумлашма асосида акс эттириш адабиётда ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айланишини таъминлайди. Бу хусусият совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган болалар адабиёти учун ҳам сув билан ҳаводек зарур. Болаларга аталган ҳар бир асарда воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини ниҳоятда аниқ ва равшан тасвирлаш, кичкинтойларнинг дунёқараши ва тушунчаларининг бадий тасвирини бера олиш лозим. Бунинг учун санъаткорнинг воқеа-ҳодисага, ифодаланаётган мавзуга муносабати ҳам аниқ ва конкрет бўлиши талаб қилинади.

Адабий танқиднинг сўнги даврлардаги фаолиятини кузатганда, ўзбек совет болалар адабиёти масалаларини кўпроқ мана шу нуқтаи назардан ўргана бошланганлигини кўриш мумкин. Бунда асосан қуйидаги йўналишлар етакчилик қилади:

— болалар адабиётини тарихий-тадрижий жиҳатдан тадқиқ қилиш;

— болалар адабиётининг долзарб илмий-назарий муаммоларини (ўзига хос хусусият, конфликт ва характер, сюжет ва композиция, усул ва услуб бирлиги, ижобий қаҳрамон масаласи, сатира ва юмор, болалар фольклори ва ҳ. о.) ёритиш.

Адабий танқид ҳар икки йўналишдаги тадқиқотларида ҳам асосий диққат-эътиборни ижодкорнинг бадий маҳоратини очишга қаратади.

* * *

Ўзбек совет болалар адабиётининг 70—80-йиллардаги изланишларини кузатганда унда айрим сифат ўзгаришлари, янги-янги анъаналар юз берганлигини айтиш чоғда турғунлик даврига хос бўлган нуқсонларнинг юзага чиққанлигини пайқаш қийин эмас.

Бу даврда Ҳ. Назирнинг беш томлик танланган асарларининг чоп этилиши, Н. Фозиловнинг «Саратон», «Шум боланинг набиралари», Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими», «Беш болали йигитча», «Қасоскорнинг олтин боши» каби саргузашт романлари, Э. Раимовнинг «Ажаб қишлоқ», «Меҳрибонларим», «Эҳ, сиз катталар», Л. Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам», «Эски дуторнинг сири» каби асарлари, С. Анорбоевнинг «Сузиб борар архарлар», Т. Пўлатов, Ф. Мусажонов, Ш. Холмирзаев, О. Ҳусанов, С. Барноев, А. Обиджон, А. Кўчимов каби ўнлаб ижодкорларнинг даврнинг муҳим масалаларини, инсон ва табиат муаммоларини акс эттирувчи асарлари болалар прозасининг тараққиётига самарали таъсир кўрсата бошлади.

Ҳ. Назир, Х. Тўхтабоев, Т. Пўлатов, Л. Маҳмудов ва бошқа ижодкорларнинг кўпгина асарларининг иттифоқ ва хорижий тилларга таржима қилиниши ўзбек болалари ҳаётини бошқа миллат китобхоналарига ҳам таништирди.

Шунингдек, сўнгги пайтларда бирмунча орқада қолаётган поэзияда ҳам янги йўналишлар, янгича ифода усуллари юзага кела бошлади, айниқса болалар драматургияси ва публицистикасида ҳам муайян ўзгаришлар рўй берди.

Қ. Муҳаммадийнинг беш китобдан иборат «Табиат алифбеси»нинг чоп этилиши болалар поэзияси тараққиётида катта роль ўйнади. П. Мўминнинг касб-ҳунарга бағишланган туркум асарлари, дostonлари, И. Муслим ва Т. Йўлдош асарлари ҳам болалар шеърятининг ривожига маълум таъсир кўрсатди. Болалар поэзияси айниқса 80-йилларда тез тараққий эта бошлади. С. Барноев, Р. Толипов, Қ. Утаев, А. Обиджон, А. Кўчимов, Қ. Саидмуродов, М. Раҳмон, Ҳ. Имонбердиев, К. Турдиева каби ёшлар катталар анъаналарини ривожлантириш билан бир қаторда ўзбек болалар поэзиясига янгича руҳни ҳам олиб кирдилар. Бу руҳ энг аввало болалар шеърятинида ижтимоий мазмуннинг кучайиши, болаларга бугунги куннинг долзарб масалалари ҳақида бадий шаклларда ҳикоя қилишга уриниш билан белгиланади.

Ўзбек совет болалар адабиётидаги бу сифат ўзгаришлар адабий танқиднинг болалар адабиётининг барча масалаларини атрофлича ўрганиши учун замин яратди. Натижада болалар адабиёти тарихини тарихий-тадрижий жиҳатдан ўрганувчи илмий-адабий тадқиқотлар, очерк ва қўлланмалар юзага келди. Дарҳақиқат, болалар ижодкорлари ўзларининг чинакам ўқувчилари бўлган кичкинтойларни, уларнинг ўзига хос характер хусусиятларини бирор дақиқа бўлса-да унутишга ҳақлари йўқ. Бинобарин, бу масала ўз-ўзидан болалар адабиётининг ўзига хослигига бориб тақалади.

Адабий танқид бу масалани болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларига боғлаб ўрганар экан, ижодкор ғоявий-эстетик мақсаднинг акс этишида кимнинг дунёқараши, воқеликка бўлган муносабати, нуқтаи назари асосий роль ўйнайди — ижодкорларникими ёки болаларники деган масалага асосий диққатни жалб қилади. Буни болалар адабиётини катталар адабиётидан ажратувчи бош фарқ деб ҳисоблайди. Адабий танқидда бу масала турли хил баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Баҳсда биринчи нуқтаи назар, болалар учун яратилган асарларда, гарчи у катталар — ёзувчилар томонидан ёзилса-да, болаларнинг дунёқараши, воқеликка бўлган муносабатлари биринчи ўринда акс этади, деган қарашларда ўз ифодасини топди. Жумладан, баҳс бошловчиси А. Курилов шундай деб ёзади:

«Ҳамма гап шундаки у, (яъни болалар адабиёти — Қ. Қ.) кимнинг нуқтаи назарини акс эттиради — катталарнингми ёки болаларнинг? Ҳар ҳолда болалар, уларнинг дунёқараши, воқеликка бўлган эстетик муносабати, болаларча илғаб баҳолашининг ифодасидир. Ахир, болалар адабиёти нафақат тарбия воситаси сифатида ўргатиб ёки ахборот бериб қолмасдан, гарчи у катталар — ёзувчилар томонидан яратилса-да, воқеликни болаларга хос, фақат болалар нуқтаи назаридан бадний тадқиқ этади. Акс ҳолда у болалар тушунчаси ёки идрокига сиғмай қолади. «Катта» ёзувчилар томонидан белгилаб ва тасвирлаб берилган худди шу болаларнинг муносабати болалар адабиётининг асосини, предмети ва ўзига хослигини ташкил этади»⁵².

Иккинчи нуқтаи назарни илгари сурган А. Нуйкин А. Курилов қарашларидан фарқли равишда болалар адабиётига ҳам биринчи галда бадний адабиёт сифатида ёндашиш лозимлигини, шунга кўра унинг ижод-

⁵² Детская литература. 1971. № 8. С. 19–20.

корларни ҳам ўз асарларида маълум ғоявий-эстетик идеалларни ифода этишларини таъкидлайди. Мунаққид болалар адабиётининг ўзига хос муҳим хусусиятини шу мезон билан белгилашга ҳаракат қилиб, шундай ёзади: «Эҳтимол, болалар адабиёти ҳам адабиётлигини, санъатнинг бир тури эканлигини эслаш зарурдир, шунга кўра болалар ижодкори ҳам китобхонга барча санъаткорлар каби тасвир этилаётган воқеа-ҳодисага бўлган муносабати, ғояси, баҳо ва хулосаларини сингдириши лозим. Унинг ижодининг ўзига хослиги, баҳо ва хулосаларининг тўлалигича ўзига хос китобхонга — у ёки бу ёшдаги болалар онгига етказишида кўринади. Бинобарин, у ўз ғояларини болаларнинг қизиқишига ва нуқтаи назарига мослаб талқин этиши шарт»⁵³.

Кейинги давом этган кўплаб мунозаралар асосан шу икки қарашнинг бирини у ёки бу шаклда ривожлантириш, бойитиш орқали давом этди. Жумладан, С. Сивоконь⁵⁴, В. Бавина⁵⁵ кўпроқ А. Курилов фикрларини ривожлантириб, болалар адабиётининг ўзига хослигини белгилашда болалар нуқтаи назаридан, ҳаётга ва одамларга бўлган муносабатларидан келиб чиқиш лозим, деб уқтирсалар, М. Пойш⁵⁶ ўз мақоласида тўлалигича А. Нуйкин тарафдори бўлади. Бу хил қарашлар ўзбек совет болалар адабиёти танқидчилиги учун ҳам хосдир. Айрим дарслик ва қўлланмаларда, мақолаларда болалар дунёқараши, воқеликка бўлган муносабатлари етакчилик қилади, деган фикр устунлик қилади. Чунончи, А. Суюмовнинг «Болалар адабиёти» қўлланмасида кўрсатилишича, «...болалар учун ёзиладиган асарлар уларнинг ёш хусусиятларига, савиясига мос бўлиши зарур»⁵⁷.

Олимлар томонидан чоп этилган «Ўзбек болалар адабиёти» дарслик-хрестоматияда эса болалар адабиётининг катталар адабиётидан фарқ қилувчи бош хусусияти ҳақида шундай ёзилади: «Муддао шундаки, болалар адабиёти ижтимоий онг формаси сифатида болаларнинг борлиққа бўлган қарашларини, воқеларни баҳолашдаги ўзларига хосликларини, демак, навқирон

⁵³ Нуйкин А. Детская литература. 1971. № 8. С. 14—15.

⁵⁴ Сивоконь С. Не так все просто.//Детская литература. 1972. № 7. С. 14—15.

⁵⁵ Бавина В. А всё таки она вертится.//Детская литература. 1972. № 8. С. 8—9.

⁵⁶ Пойш М. Предпосылки к утверждению.//Детская литература. 1973. № 1. С. 16—17.

⁵⁷ Суюмов А. Болалар адабиёти. Тошкент, 1973, 3-бет.

авлоднинг борлиққа бўлган эстетик муносабатларини ифодалайди. Болалар адабиёти тарбия қуроли сифатида кичкинтойларга билим бериш функциясини ҳам бажаради, уларнинг қизиқиш доирасини ҳам кенгайтиради. Гарчи у катталар — ёзувчилар томонидан бунёдга келтирилса-да, болалар оламини айнан ўзлигича, фақат болаларгагина хос нуқтаи назардан бадий тадқиқ қилади. Болалар адабиётининг бош хусусияти ана шунда: нарса ҳодисаларга болалар кўзи билан қарай билишда, уларни болаларча идрок қила билишда, уларга болаларча муносабат кўрсата олишда»⁵⁸.

Бошқа кўпчилик мақолаларда эса ижодкор нуқтаи назари биринчи ўринда турган ҳолда асарларда болаларнинг қизиқиш доиралари, ўзига хос характер хусусиятлари, руҳий олами, орзу-умидлари қай даражада акс эттирилганлигини бадийлик мезони билан таҳлилга тортиш устунлик қилади. С. Мамажонов, М. Қўш-жонов, У. Норматов, П. Шермухамедов, Б. Имомов, С. Ирисхўжаеваларнинг бадий маҳорат масалаларига бағишланган мақолалари шу жиҳати билан характерлидир.

С. Мамажонов катталар адабиётига оид қондалар болалар адабиётига ҳам тўлалигича даҳлдор деб билади. Биз катталар адабиёти ҳақида фикрлаганда замонавийлик масаласини кескин қўямиз, бироқ болалар адабиётида нимагадир унутамиз, дейди танқидчи шундай масалалардан бирига тўхталар экан. «Ваҳоланки,— деб давом этади,— замонавийлик масаласи болалар адабиётининг энг асосий, марказий масаласидир. Ҳатто айтиш мумкинки, чуқур замонавийликка эришиш болалар адабиётида катталар адабиётига нисбатан огирроқдир... «...Катталар дунёси, болалар дунёси деган гап нисбий тушунча, аслида битта ранг-баранг, кенг ва мураккаб олам бор. Бу оламга улар ўз йўли орқали кириб борадилар холос, унинг сирларини ўзларича ва бир-бирларининг кўмагида тушунадилар»⁵⁹.

П. Шермухамедов болалар характеридаги ўзига хослик ҳақида фикрлар экан, бу ғоят мураккаб тушунча эканлигини алоҳида таъкидлайди ва болалар адабиётининг ўзига хослигини белгилашда энг муҳим омиллардан бири деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, танқидчи кўрсатганидек, одатда катталар кичкинтойларнинг муомалаларида, сўзларида, ўйинларида уларнинг ўзига

⁵⁸ П. Шермухамедов ва б. Ўзбек болалар адабиёти. Дарслик-хрестоматия. Тошкент, 1976, 8—9-беглар.

⁵⁹ Мамажонов С. Ишонч ва бурч. Тошкент, 1982, 37-бет.

хос фикрлаши, оламини тушуниши, болалиги кўриниб туришини истайди. Лекин, гоҳо болалар шундай гапларни айтади, шундай ғояларни илгари сурадики, баҳо беришга қийналиб қоласиз. Шунинг учун катталар дунёси билан кичиклар дунёси қаерда бирлашиб, қаерда ажралиб туришини билиб олиш ва бадий тасвирлаш ижодкор учун энг масъулиятлидир⁶⁰.

Мунаққид юқоридаги баҳсларга муносабат билдирар экан, болалар адабиётининг ҳам ўзига хос хусусиятлари борлигига қарамай, энг аввало санъатнинг умумий қонуниятлари асосида иш кўришини ва шунга кўра уни ҳам реализм принциплари асосида таҳлил этилишини таъкидлайди.

А. Курилов қарашларига муносабат билдирар экан, танқидчи,—«Зеро болалар ва катталар дунёси — бу аслини олганда авлодларнинг умумий дунёси, келажакка мос келувчи граждандарни тарбиялашни ўз устига олади. Шу асосда ижтимоий асосга эга бўлган вазифага ўз ҳиссасини қўшади»⁶¹, дея таъкидлайди.

Бу ўринда шуни таъкидлаш зарурки, ҳар икки қарашларда ҳам жон бор. Чунки бир томондан болалар ижодкорлари ҳам ижодкор сифатида ўзининг маълум ҳаётий қарашларини бадий гўзал ифодалаши лозим бўлса, иккинчи томондан болалар оламини, ҳақиқий ўқувчилари бўлган болалар оламини бадий кашф қилиши зарур. Бунинг учун эса болалар руҳиятини, орзу-умид, ўй-хаёлларини яхши билишлари керак. Аслида мана шу икки хусусиятни ўзида мужассамлаштирган санъаткоргина болалар ижодкори бўлиши мумкин.

Шу жиҳатдан С. Михалков, С. Маршак, Қ. Чуковский, А. Барто, Н. Носов, Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат, Х. Тўхтабоев, Т. Адашбоев ва бошқа ижодкорларнинг ижоди характерлидир. Чунки бу ижодкорлар яратган асарларнинг аксариятида воқелик бир қарашда болалар нуқтаи назаридан тасвирланаётгандек таассурот қолдирса-да, аслида уларда ёзувчининг ғоявий-эстетик мақсади ҳам, болаликнинг ўзига хос олами ҳам мавжуд. Қ. Муҳаммадийнинг «Дум — доғ» шеърини олиб кўрайлик. Бу шеър машҳур «Дум» шеърининг мантиқий давоми бўлиб, Турғуннинг гарчи икки баҳо «дум»дан қутилган бўлса-да, аммо унинг доғидан қутила олмаётганлиги хикоя қилинади. Асарда аълочи Турғун, Така, Тулки, Бузоқ, Хўроз, Маймун, Шерлар Турғунга

⁶⁰ Шермухамедов П. Ижод дарди. Тошкент, 1973. 146-бет.

⁶¹ Шермухамедов П. Детская литература Узбекистана. Ташкент, 1983. С. 181—185.

таъна қилишади. Аълочи Турғун исмимиз бир бўлганлиги учун менням иснодга қўйдинг, деса, ҳайвонлар дум деган номга доғ туширдиг, деб дашном беришади. Хуллас, сиртдан қаралганда барча воқеа-ҳодисалар шартлилик асосида болалар фантазияси маҳсули бўлсада, асарда муаллиф позицияси етакчилик қилади. Бу ижодкорнинг «икки» баҳога муносабатида сезилади. Шоир талқинида «икки» баҳонинг доғи ҳам хавфлидир.

Атоқли шоир Фафур Фуломнинг «Уйлашни ўрганимиз» номли шеъри Мухторжоннинг олти ёшли синглиси Мунисхон билан қилган савол-жавоби асосига қурилган:

Морожнийдан тоғ бўлса,
Нуқул гилос боғ бўлса,
Бир қозон қаймоғ бўлса,
Туядай пишлоғ бўлса...⁶²,

деб ўйлайди Мухторжон.

Мунисхон ҳам ўйлашда ундан қолишмайди: «Битта кўғирчоқ бўлса, калити бузилмаса, Кўзини юмганда Мени ҳам кўриб турса». Мухторжон — «Юзта қизим бўлади, Оти Пунис бўлади», деб ўйлашни давом эттиради. Мунисхон эса унга жавобан «Мен-чи, ойи бўламан... Мингта ўғлим бўлади, Оти Пухтор бўлади» дейди ҳозиржавоблик билан.

Кўриниб турибдики, шеър бир қарашда икки ёш боланинг ўзаро савол-жавоб ўйинидек таассурот қолдиради. Бироқ шеър моҳиятига чуқурроқ назар ташланса, шу ўйлар, болалик фантазияси замирида ижодкорнинг катта ҳаётий хулосаси ётганлигини сезиш қийин эмас. Шеърда болаларнинг ўй-хаёллари соддаликдан мураккабликка қараб боради, ижтимоий моҳият касб эта бошлайди. Аввал «морожнийдан тоғ бўлса» ёки «битта кўғирчоқ бўлса» деб орзу қилган болалар энди катталар оламига тақлид қила бошлайди. «Катта дада бўламан», — Юзта қизим бўлади, Оти Пунис бўлади» — бу болалик фантазиясининг кашфиёти. Катталар олами ҳақидаги энг дастлабки тушунча. Бу тушунчанинг ўзи болалар жуда ёшлиқдан бошлаб турли воситалар орқали ўзларини келажак ҳаётга тайёрлай бошлашади, деган фикрни айтишга асос бўлади. Шоирнинг маҳорати шундаки, мана шу ҳаётий фикрни айтиш учун болалар фантазиясидан моҳирлик билан фойдаланади. Демак, болалик оламини қайта кашф қилди.

⁶² Фафур Фулом. Фарзандларимга. Тошкент, 1983, 117-бет.

Шу жиҳатдан қаралганда, болалар адабиётининг асосида ҳам барча санъат турлари каби биринчи галда ижодкорнинг ғоявий-эстетик мақсади ётади. Шу мақсаднинг ифодаси болалар адабиётининг ўзига хослигини белгиловчи асосий омилдир. Юқоридаги ҳар икки қараш тарафдорларининг асосий кузатишлари ҳам шу поэтик ифодага бориб тақалаётир. Яъни, биринчи қарашда воқелик болалар нуқтаи назаридан акс этиши лозим дейиш билан ижодкорнинг ғоявий-бадий мақсади кейинги ўринга ўтиб қолади. Иккинчи қарашда болалар адабиёти ҳам санъатдир, у ҳам санъатнинг умумий қонуниятларига биноан ижодкорнинг маълум қарашини бадий акс эттиради, деган тўғри фикр айтилса-да, поэтик ифодада болалар тушунчаси, дунёқараши ҳисобга олинмиши (бадий кашф қилинмиши эмас, бизнингча, бу иккаласининг фарқи жуда катта) лозим, дейилиши болалар адабиётини маълум андозага солиб, бадий кашфиётдан маҳрум қилиб қўяди. Чунки ҳар бир ижодкор қўлига қалам олганда палончининг характерини, ёш хусусиятларини ҳисобга олишимгина керак деб эмас, балки шу характерни яратишим лозим деб ижод қилади. Мана шу хусусият биз юқорида кўриб ўтган Фафур Ғулумнинг «Ўйлашни ўрганамиз» номли шеърида ўзининг яққол ифодасини топган. Бу шеърда ижодкорнинг маълум ғоявий-эстетик хулосаси ҳам бор, болаликнинг ўзига хос такрорланмас қирраларининг бадий топилмаси ҳам мавжуд. Бу икки хусусият асарда шундай санъаткорона бирикиб, ўзаро уйғунлашиб кетганки, муаллиф нуқтаи назари билан болалар нуқтаи назарини бир-биридан мутлақо ажратиш мумкин эмас. Яна бир мисол:

Қумурсқавой
Топиб увоқ,
Терга ботиб
Тортди узоқ.

Чумчуқ келиб
Секингина,
Ютди-қўйди
Текингина⁶³.

А. Обиджоннинг «Текинхўр» номли шеърининг асосий ғояси текинхўрликни фош қилиш. Шоир нуқтаи назарида текинхўрлар бировларнинг ҳалол меҳнати, пешона тери билан яратилган нарсаларини осонгина ўзлаштириб, ўзиники қилиб олишади. Мана шу ҳаётий фалсафанинг бадий талқинида болалик дунёси ўз ак-

⁶³ А н в а р О б и д ж о н. Баҳромнинг ҳикоялари. Тошкент: Еш гвардия, 1980, 20-бет.

сини топган. Маълумки, болалар чумолини ҳам, чумчуқни ҳам деярли ҳар куни кўриб-билиб юришади. Бироқ уларга хос бўлган хусусиятларни шоир талқинидагидек ажрата олмасликлари мумкин. Муаллиф талқинидаги соддалик, конкретлилик, воқеабандлилик, топқирлик ҳаётдаги характерларни болалар учун реаллаштиради. В. Г. Белинский айтганидек, ижодкор ҳаётдаги воқеликни саралаб, иккита ҳодисани битта нуқтада бирлаштириб, болаларга маълум хулосани айтади. Демак, шоирнинг текинхўрлик ҳақидаги қарашларининг бадий талқинида болалик оламининг, уларнинг дунёқарашининг ҳам мавжудлиги ва уйғунлиги шеърнинг болалар адабиёти доирасига киришини ҳам таъминлайди.

Бу ҳодиса фақат болалар шеърлятигагина эмас, балки бошқа жанрдаги асарларга ҳам тааллуқлидир.

Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» номли романининг асосий ғоясини танқидчиларимиз қайта-қайта таъкидлашганларидек, ўқимасдан, билим олмасдан туриб ҳаётдан ўз ўрнини топишинг қийин, деган фикр ташкил этади. Ёзувчи мана шу ғояни болалар характерини ҳисобга олиш асосидагина эмас, балки шу характернинг ўзини бадий тасвирлаш орқали китобхонга етказди.

Шунга кўра ёзувчининг маҳорати ҳам Ҳошимжондаги болаларга хос бўлган ўйинқароқлик, қувноқлик, қувлик, хаёлпарастлик, саргузаштгалаблик каби хусусиятларнинг бадий талқини орқали ўзининг маълум хулосаларини ифода этишда намоён бўлади.

Демак, юқоридаги ҳар икки қарашнинг асосий йўналишларини яқунлаганда шундай хулоса чиқади: болалар адабиётининг ўзига хослиги ижодкор мақсадининг бадий акс эттирилишида муаллифнинг ижтимоий-сиёсий, эстетик қарашлари билан болалар нуқтаи назари, дунёқараш, воқеликка бўлган муносабатлари — бир сўз билан айтганда болалик оламининг бирикиб, ўзаро уйғунлашиб кетишидир.

Болалар учун ижод қилиш қийин дейишади. Эҳтимол, унинг қийинчилигини ҳам мана шу икки оламини битта нуқтада моҳирона бириктира олишда бўлса керак.

Шунга кўра бу бош масалани тўла-тўқис ўрганиш, жаҳон ва совет болалар адабиётининг ўлмас дурдоналари таҳлили орқали аниқ назарий хулосаларга келиш нафақат ўзбек танқидчилиги, балки совет болалар адабиёти танқидчилигидаги асосий вазифалардан бири-

дир. Негаки, мафкуравий кураш кескин кучайган бугунги кунда болалар адабиётининг ғоявий-бадий яхлитлигига эришиш, том маънодаги юксак ҳаққонийлик касб этиши орқали ёш авлодда олам ҳақида ҳаққоний дунёқарашни шакллантириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда.

Бу масала яна шунинг учун ҳам муҳим бўлиб қолмоқдаки, бугунги кўпчилик асарларда болалар нуқтаназари биринчи ўринда туриши лозим деб асарнинг мавзусини ғоят жўнлантириш, каби камчиликлардан ҳамон қутулолмаслик ҳоллари рўй бермоқда. Ҳаётимизда рўй бераётган жуда катта ўзгаришлар болалар адабиётини четлаб ўтмоқда. Улар ҳамон уйда ота-оналари ҳар куни қайта-қайта қилишадиган насиҳатларни шеърӣ ёки насрий шаклда такрорлашмоқда. Адабий танқид эса бундай асарларга етарли қатъийлик билан кураш олиб бормаяпти. Аксинча болалар адабиётининг табиати ўзи шундай деган тушунча асосида муросасизлик қилмоқда.

Бу ҳол айниқса адреслилик ва дидактикага бўлган муносабатда яққолроқ сезилмоқда.

Маълумки, адреслилик масаласи танқидчиликда ёш ва характер хусусиятлари билан боғлаб ўрганилади. Бу хусусиятни А. М. Горький ҳам ўз вақтида алоҳида таъкидлаб ўтган эди. Бироқ бу ҳол болалар адабиётидаги адреслиликнинг бир қиррасини ташкил этади, холос. Умуман, адреслиликни фақат болалар адабиёти билан боғлаш ёки уларнинг ёш хусусиятларигагина тааллуқли қилиб қўйиш масаланинг моҳиятини жўнлантириши мумкин. Негаки, умуман санъат асари кимгадир мўлжалланган бўлар экан, у албатта адреслидир. Бундан ташқари маълум ёшдаги болага атаб ёзилган асар ўша бола учун адресли бўлмаслиги ҳам мумкин. Айтайлик ўн яшар болага атаб ёзилган бадий саёз асар унда бирон бир муносабат уйғотмаса, у қандай қилиб адресли бўлсин. Демак, бадий мукамаллик болалар адабиётининг ҳам адреслигини таъминловчи асосий воситадир. Адреслилик масаласини бир томонлама тушуниш кўпинча турли баҳсларга сабаб бўлмоқда. Жумладан, Муҳаммад Солиҳ «Ёшлик» журналининг 1984 йил декабрь сонида «Сеҳрли қалпоқ эмас, сеҳрли сўз» номли эссесини эълон қилди. Бу эсседа гарчи мисоллар келтирилмасда жанр талабига кўра ўзбек совет болалар адабиёти адресига тўғри танқидий фикрлар айтилди. Айниқса, болалар адабиётининг бадий қашшоқлиги қаттиқ танқид қилинди. Айни пайтда жавонимдаги

китобларнинг барчасини болаларга бераман, ўқийверсин, бола ақли етса ўзига кераклигини топиб ўқийверади, деган мазмунда болалар адабиётининг адреслигини инкор этувчи фикрлар ҳам илгари сурилди. Шу журналнинг 1985 йил июль сонида М. Хусайновнинг «Сеҳрли сўз хусусида» номли жавоб мақоласида М. Солиҳ фикри билан келишолмаслик, болаларга «Декаameron», «Азизим», «Телба» каби асарларни ўқишга тавсия этиб бўлмаслиги айтилади. Албатта, мақола муаллифининг «М. Солиҳ бугунги болалар адабиётининг борлигини инкор этаяпти», деган фикрларига қўшилиш қийин. Чунки, М. Солиҳ мақоласида бугунги ўзбек совет болалар адабиётининг тўқсон фоизи бадий мукамалликдан холи, деган фикрни айтади. Эҳтимол, бу каби асарлар тўқсон фоизни ташкил этмас, бироқ яхши асарларга нисбатан бадий қашшоқ асарларнинг кўплаб яратилаётганлиги аниқ ва буни адабий танқидчилик баралла айтиши, унга қарши курашиши лозим.

Бу хил баҳслардан ҳам кўриниб турибдики, адабий танқид олдида янги вазифа — болалар адабиётининг адреслиги масаласини илмий жиҳатдан тўғри ҳал қилиш кераклиги кўндаланг бўлиб турибди. Негаки ҳар қандай бадий асар кимгадир қандайдир (ёшидан қатъи назар) маънавий озуқа беролдими, бинобарин шу китобхонга нисбатан адреслидир. Демак, адресликни белгилашда ёш хусусиятлари билан бирга китобхонда уйғотадиган муносабатларни ҳам ҳисобга олиш зарурий шартдир.

Маълумки, педагогик нуқтаи назардан қараганда, меҳнат тарбияси ёшларда меҳнатга муҳаббат ва кўникмани, ақлий тарбия эса илм-фанга меҳрни, жисмоний тарбия эса соғлом ва бақувват бўлиш, ахлоқий ва эстетик тарбия бўлса одоб ва гўзалликни ҳис қилиш руҳида тарбиялашни кўзда тутати. Болалар адабиёти эса бу тарбиявий предметларнинг барчасининг бадий инъикосидир. Яъни, бадий асар образли воситалар орқали кичкинтойларни ҳам меҳнатга муҳаббат руҳида, ҳам ахлоқий, ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан тарбиялашга хизмат қилади. Шу жиҳатдан қараганда, болалар адабиётининг педагогика ва психология фанлари билан ҳамкорлиги ва унда бадий дидактиканинг яққол кўзга ташланиши катталар адабиётидан фарқ қилувчи хусусиятларидан бири ҳисобланади.

В. Г. Белинский болалар адабиётининг шу хусусиятини назарда тутиб шундай деб ёзади: «Болалар ада-

биёти тарбия учун ёзилади, тарбия эса буюк иш: у билан инсон тақдири ҳал қилинади»⁶⁴.

Адабий танқиднинг дидактик характердаги асарларнинг образлилиги ҳақидаги қарашлари юзасида гап кетганда С. Ирисхўжаева, Х. Эгамов изланишларини таъкидлаш зарур. Бу мунаққидлар З. Диёр, Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат, П. Мўмин, И. Муслим, Т. Адашбоев, С. Барноев, Қ. Ўтаев, Р. Толипов ва бошқа болалар шоирлари билан бир қаторда Ҳ. Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулум, Шайхзода, Уйғун каби катталар адабиёти намояндalarининг болаларга аталган шеър ва достонларини ҳам ғоявий-бадий ҳамда эстетик жиҳатдан таҳлил қиладилар.

Жумладан, С. Ирисхўжаева бадий дидактика бугунги кунда «совет педагогикасининг ғоявий мазмунига айланиб»⁶⁵ кетганлигини кўрсатиш билан бирга унинг болалар адабиётидаги ўрнини ҳам таъкидлаб, «болалар адабиётидаги дидактизм — бадий адабиётдаги ғоявийликнинг бир кўринишидир. Ғоявийлик эса бадий адабиётнинг жони»⁶⁶, деган талабни ўртага ташлайди.

Айни пайтда танқидчилик дидактикани болалар адабиётининг энг асосий хусусиятларидан бири қилиб қўядики, бунга аниқлик киритиш зарурати туғилади.

Бу ҳақда А. Суюмов «болалар адабиётининг умумий адабиётдан яна бир фарқи ва ўзига хос хусусияти унда дидактиканинг бўлишидир»⁶⁷, деб фикр юритса, Х. Эгамов «болалар адабиётининг муҳим хусусиятларидан бири унда дидактиканинг бўлишидир»⁶⁸,— дейди. С. Ирисхўжаева эса дидактиканинг бадий асардаги ўрнини ҳаддан ташқари бўрттириб, «дидактика аслида болалар адабиётининг мазмуни ҳам демакдир»⁶⁹,—деб ёзади.

Албатта, мунаққидлар қарашидаги бу ҳамоҳанглик бежиз эмас. Бу фикрларда шубҳасиз, ҳақиқат нишонлари мавжуд. Аниқлик киритиш керак бўлган жойи шундаки, дидактика танқидчилар таъкидлашганлари-

⁶⁴ Беллинский В. Г., Чернышевский Н. Г., Добролюбов Н. А. О детской литературе. М.: Детгиз, 1954. С. 42.

⁶⁵ Ирисхўжаева С. Болалар адабиётида дидактика. Тошкент: Фан, 1978, 5-бет.

⁶⁶ Ушса асар, 3-бет.

⁶⁷ Суюмов А. Кичкинтойлар адабиёти. Тошкент: Ёш гвардия, 1962, 74-бет.

⁶⁸ Эгамов Х. Болалар дунёси. Тошкент: Ёш гвардия, 1976, 17-бет.

⁶⁹ Ирисхўжаева С. Болалар адабиётида дидактика. Тошкент: Фан, 1978, 5-бет.

дек, умуман болалар адабиётининг асосий хусусияти бўла олмайди, билакс маълум ёшдаги, хусусан, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болалар адабиётининг етакчи хусусиятларидан бири бўлиши мумкин. Аммо гап ўрта мактаб ва катта мактаб ёшидаги ёки ўсмирлар учун яратиладиган адабиёт ҳақида кетадиган бўлса, дидактика етакчи хусусиятлардан бирига айланмайди.

Бу каби айрим чекланганликларга қарамай, адабий танқид ўзбек совет болалар адабиётида яратилган дидактик характердаги асарларни ғоявий-бадий бирлик нуқтаи назардан таҳлилга тортишга ҳаракат қилади. Жумладан, С. Ирисхўжаева «Болалар адабиётида дидактика» номли рисоласида ҳозирги давр ўзбек шеърлятида дидактизм масаласини конкрет таҳлил асосида текширишга ҳаракат қилади. Бунда мунаққид асосий объект қилиб ватанпарварлик, дўстлик, меҳнат, ўйин мавзуларида битилган дидактик асарларни олади. Айни пайтда диалог санъати ва китоб беазаги учун чизилган расмлар ҳам ёш китобхонларни тарбиялашдаги муҳим воситалардан бири эканлиги кўрсатилади.

Айтиш керакки, тадқиқотчининг мазкур рисоласи ўзбек совет болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигида дидактика ҳақидаги нисбатан батафсилроқ ва мукамалроқ тадқиқотдир. Шу боис мазкур иш бир қатор фазилятлари билан ажралиб туради. Чунончи, С. Ирисхўжаева дидактик тарбияда меҳнат мавзуси катта ўрин эгаллашига алоҳида эътибор беради. Ёшларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаш бугунги кун болалар адабиётининг асосий вазифаларидан бири эканлигини таъкидлайди. «Шунга кўра, хоҳ кичкинтойлар поэзиясида, хоҳ умумпоэзияда бўлсин меҳнат мавзуи меҳнат мазмуни билан бир хилдир»⁷⁰... Фарқ эса, кўпроқ ифодалаш шаклида, яъни тасвирлашдаги ўзига хослик услуб ва усулларда, бадий восита ва тилда эканлигини таъкидлаш лозим. Танқидчи шу нуқтаи назардан Қ. Муҳаммадийнинг «Шарофат хола пазанда», «Ризо бобо» шеърларини таҳлил қилар экан, қуйидагича хулоса чиқаради.

«Шоирнинг меҳнат ҳақидаги панд-насиҳат — дидактикаси катталар поэзияси учун ҳам, кичиклар поэзия-

⁷⁰ Ирисхўжаева С. Болалар адабиётида дидактика. Тошкент: Фан, 1978, 15-бет.

си учун ҳам бир хилдек кўринади. Аммо бу ўринда муаллифнинг меҳнат ҳақидаги насиҳати болалар хусусиятига, диди ва дунёқарашига мос ҳолда ифода этилади...»⁷¹.

Тарбиявий характердаги асарларни мавзу жиҳатдан текшириш Х. Эгамовнинг «Дидактика ва услуб», «Болалар дунёси», Р. Хўжаеванинг «Қуддус Муҳаммадий», Б. Имомовнинг «Пўлат Мўмин» портретларида ҳам ўз аксини топди.

Х. Эгамов Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби ўзбек адабиётининг йирик намояндаларининг болалар учун ёзган дostonларини назардан ўтказди. Жумладан, Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», Ойбекнинг «Зафар билан Заҳро» дostonларининг ғоявий-бадий хусусиятлари таҳлил жараёнида ёритилади.

Танқидчи болалар адабиётида дидактизм ҳақида сўз юритар экан, ижодкорларнинг бу борадаги ютуқ ва камчиликларини ўзбек болалар поэмачилиги таҳлили асосида умумлаштиришга ҳаракат қилади. Шу мақсадда Қ. Ҳикматнинг «Чирчиқ фарзанди», Қ. Муҳаммадийнинг «Солижон», П. Мўминнинг «Кўнгил истар яхшилик», Р. Бобожоннинг «Қизил галстук». Ю. Шомансурнинг «Ойдан келган болалар», М. Аъзамнинг «Ақлли болалар» поэмаларини таҳлил қилади. Таъкидлаш лозимки, танқидчи кўп ўринларда яратилаётган асарлар қуруқ баён ва тафсилотлардан иборат бўлиб қолаётганлигини тўғри кўрсатади. Айниқса, П. Мўминнинг «Кўнгил истар яхшилик», Ю. Шомансурнинг «Ойдан келган болалар», Р. Бобожоннинг «Қизил Галстук» дostonларида конфликтнинг ҳаётий асосга эга эмаслиги, қаҳрамон характерининг бадий мукамаллик кашф этолмагани ишонарли таҳлил билан танқид қилинади.

Шунинг учун ҳам адабий танқид болалар адабиётида реалистик принциплар тараққиёти учун курашар экан, ҳаққонийликни таъминловчи иккинчи муҳим омилга асосий эътиборни қаратади. Бу — мавзу танлаш ва шу танланган мавзунини юксак бадийлик билан тасвирай олиш санъатидир. Бу икки хусусият бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бирини иккинчисисиз тасаввур этиб бўлмайди. Мабодо танланган мавзу ғоят долзарб бўлиб, юксак бадийлик касб этмаса ёки аксинча, асар бадий тасвируларга бой бўлса-ю, кўтариб чиқил-

⁷¹ Уша асар, 15-бет.

ган мавзу арзимаган бўлса — асар ёш китобхонни ҳар томонлама маърифий-эстетик тарбиялашга хизмат қиладиган ғоявий-бадий етук асар даражасига кўтарила олмайди. Бинобарин, бадий асарнинг шакл ва мазмун мутаносиблигига путур етади, ёш авлодни тарбиялашдаги ролининг пасайиб кетишига олиб келади.

Бу ҳол адабий танқидда поэтик тасвир масаласини ижодкорнинг истеъдоди асосида ўрганиш масаласини кун тартибига қўйди. Натнжада кўпгина мақола ва рисолаларда, тадқиқотларда бадий асарни шу мезон билан баҳолашга эътибор кучая бошлади.

Шунга кўра поэтик ифода воситаларининг ҳаётийлиги учун олиб борилган асосий изланишларида танланган мавзунинг бадий ифодаси масаласи етакчи ўринни эгаллайди. Таъкидлаш зарурки, бу масала мавзу танлаш муаммосининг мантиқий давоми бўлиб, бирини иккинчисисиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки, бадий асарда илгари сурилган ҳар қандай ҳаётий ғоя фақат ҳаққоний бадий шакл ва тасвирларда ўз ифодасини топганда китобхон қалбидан чуқур жой олиши мумкин. Бинобарин, реалистик адабиётда ғоявий-бадий етукликка чинакам ҳаққонийлик касб этиши ва умумхалқ мулкига айланиши мумкин.

Ўзбек совет болалар адабиёти танқидчилигининг Зафар Диёр, Султон Жўра, Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат, П. Мўмин каби шоирлар ижоди асосида мавзу танлаш ва юксак бадий шаклларда ифода этиш каби бадий маҳоратнинг муҳим қирралари нуқтаи назаридан қилинган таҳлиллари шу жиҳати билан ибратлидир. Жумладан, Ҳ. Назирнинг «Болалар адабиёти ва замонавийлик» номли мақоласида бадий асарнинг юксак ҳаққонийлигига эришиш учун фақат муҳим мавзунинг ўзигина кифоя деб қаралмасдан, балки бу зарур мавзун ижодкор бадий жиҳатдан қандай ифодалай олди, деган нуқтадан туриб фикрланади-ки, бу ижодкор маҳоратини очишга хизмат қилади.

Чунончи, Қуддус Муҳаммадийнинг «Темирлар ўйни» шеъри таҳлил қилинар экан, бу шеърнинг китобхонлар орасида машҳурлигининг сабаби нимада, деган нуқтаи назардан ёндашилади. «Бунинг сирини қаерда? Ҳар ерда чочилиб ётган темир парчаларини тўплаб, заводга топширган пионерларнинг хизмати мақташга лойиқ иш, албатта. Лекин шеърни ўқувчига яқин қилган нарса темадагина эмас. Бунда гап темага қандай ёндашилишида, бир қараганда анчайин нарса бўлиб

кўринган оддий фактга жон киргизиб, уни санъат асарига айлантира билишидадир»⁷².

Кўриниб турибдики, Ҳ. Назир шоир маҳоратини тўғри англаб, фикрни образли айтишда жонлантириш асосий воситага айланганлигини таъкидламоқда.

А. Суюмов ҳам шоирнинг «Ўз-ўзини танқид» шеърида жонлантириш етакчи усул бўлганлигини таҳлил жараёнида кўрсатиб беради:

«Шеърда бир синфда бўлиб ўтган ўқувчилар мажлиси ҳикоя қилинади. Шеърнинг энг характерли, болалар учун қизиқарли ва таъсирли жойи шундаки, шоир бунда жонлантириш воситаларидан усталик билан фойдаланиб, китоб, дафтар, қалам, портфель, эшик, парталарни сўзлатади, улар айрим болаларнинг ножўя ишларидан арз қиладилар»⁷³.

Далиллардан ҳам кўриниб турибдики, танқидчиликда жонлантириш болалар адабиётида образли тасвирнинг ҳаққонийлигини таъминлашда муҳим воситалардан бири эканлиги тўғри кўрсатилмоқда. Бироқ бу кузатишлар сўнгги даврларгача маълум хулосалар асосида яқунланмаган эди. Шунингдек, бу хусусият сюжетлилик, кўргазмалилик, қиёслаш каби бадий тасвир воситалари билан мустаҳкам алоқада эканлиги илмий-назарий жиҳатдан ўрганилмаган эди.

Сўнгги давр танқидчилигининг таҳлилларида бу ҳақда анча аниқлик киритилди ва бу воситалардан моҳирона фойдаланиш болалар адабиётининг поэтик ифодасида етакчи белгилардан бири эканлиги илмий асосланди. М. Қўшжонов, С. Мамажонов, П. Шермухамедов, Б. Имомовларнинг болалар адабиётига оид мақолаларида бу масала атрофлича таҳлил этилди. Жумладан, М. Қўшжонов, Қ. Муҳаммадий ижоди таҳлили орқали болалар адабиётининг поэтик ифодасига хос бўлган муҳим етакчи хусусиятлардан бири предметларни жонлантириш, уларни ҳаракатда кўрсатиш эканлигини таъкидлайди⁷⁴.

Танқидчи тўғри таъкидлаганидек, бу ҳолат болалар характериға, уларнинг воқеликни англаш, ҳис этиш хусусиятларига ниҳоятда мос келади. Бинобарин, жонли нарсалар болаларда ҳаминша яхши таассурот

⁷² Назир Ҳ. Болалар адабиёти ва замонавийлик. Шарқ юлдузи, 1961, 4-сон, 150—151-бетлар.

⁷³ Суюмов А. Кичкинтойлар адабиёти. Тошкент: Ёш гвардия, 1962, 98-бет.

⁷⁴ Қўшжонов М. Кичкинтойларнинг улкан шоири, Шарқ юлдузи, 1970, 1-сон, 216-бет.

қолдиради. Шу сабабдан ёш болалар кўп вақтгача ҳамма нарсаларни жонли, ҳаракатда тасаввур қилиб юришса керак, дейди танқидчи бу ҳақда⁷⁵. Шунга кўра болалар адабиётида темир-терсақлар, дарахтлар, ҳайвону паррандалар, тоғлар, хуллас жамики борлиқ инсонларга хос хусусиятга эга ҳолда тасвирланади.

«Қуддус Муҳаммадий асарларидан келиб чиқадиган, умуман, болалар адабиётига хос яна бир хусусият асарнинг сюжетли яратилишидир. Болаларнинг онги мавҳум тушунчаларни қабул қилавермайди. Умуман инсон мавҳум тушунчага аниқ нарса ва воқеалар ҳақидаги тасаввури орқали етиб боради. Шу сабабдан болалик, жамиятнинг болалиги сингари, аниқ нарса ва воқеаларни қабул қилишга мойил. Аниқ нарса ва воқеалар эса маълум бир шаклда бўлади. Воқеа нима биландир бошланади, нима биландир тугалланади. Болалар онгининг бу хислати асарларнинг кўпроқ сюжетли бўлишини талаб қилади»⁷⁶.

П. Шермухамедов ҳам Қ. Муҳаммадийнинг «Тугмача», «Синф синиқ ойна парчасининг сўзи», «Шеър бу — юрак гули» каби шеърларини, достонларини таҳлил қилар экан, бу асарларга, умуман олганда эса шоирнинг барча ижодига хос бўлган етакчи хусусиятлардан бири сюжетлилик эканлигини таъкидлаб, шундай деб ёзади:

«Қуддус Муҳаммадийнинг ўқувчилар орасида эътибор қозонган шеърларининг барчаси конкрет сюжет асосига қурилган. Шоир ана шу анъанавий тасвир усулидан чекиниши билан унинг шеърлари қуруқ насихатваъзхонлик тусини ола бошлайди»⁷⁷.

Лекин шуни ҳам унутмаслик зарурки, болалар учун яратиладиган шеърларнинг барчаси ҳам конкрет сюжет асосига қурилиши керак, деган талабни қўйиш ҳам масалани бир томонлама ёритишга сабаб бўлади. Тўғри, танқидчиликда айтилганидек, болалар шеърлятида сюжетнинг кўпроқ шартли шакли қўлланилади. Шунга кўра болалар адабиётида ҳам шартлилик болалик тушунчаларининг воқеликка муносабатини белгиловчи ва образлиликни таъминловчи муҳим воситалардан бири бўлиб хизмат қилади. Умуман олганда, болалар адабиётининг бир қисмини мажозий характердаги асарлар ташкил этади. Ижодкорларимиз турли хил ҳай-

⁷⁵ Шарқ юлдузи, 1970, 1-сон, 216-бет.

⁷⁶ Шарқ юлдузи, 1970, 1-сон, 217-бет.

⁷⁷ Шермухамедов П. Ижод дарди. Тошкент: Ф. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 125-бет.

вонлар, паррандалар, предметлар ҳақида кўплаб асарлар яратишди. Буларнинг орасида бадиий мукаммаллари жуда кўп. Лекин, баъзан шундай ҳоллар ҳам юз берадики, ижодкорларимиз шартлиликдаги меъёр масаласига риоя қилмай бир-биридан деярли фарқ қилмайдиган асарлар ярата бошладилар. Бу ҳол танқидчиликда жиддий танқид қилинди.

Жумладан, М. Қўшжонов ёзади: «Болалар адабиётининг шу хусусиятига боғлиқ бир масала туғилади: шартлиликнинг чеки борми? Ёки ҳар бир ёзувчи ҳаёт ва табиат сирларини истаганча ажойибот шаклида беравериши, нарса ва жониворларни тилга киргизиб, инсон қиёфасида истаганча акс эттира бериши, ҳайвонлар ҳаётида бўладиган воқеаларни одам ҳаётига кўчира бериши мумкин?»⁷⁸.

Танқидчи маълум шеър ва ҳикоялар таҳлили орқали болалар адабиётида ҳам шартлиликнинг меъёри борлигини, у ҳам бадиий ижоднинг умумий қонуниятларига бўйсунганини кўрсатиб беради. Мунаққид ёш шоир А. Азизнинг «Қарғалар» шеъри ҳақида гапирар экан, шеърни мисрама мисра таҳлил қилиш жараёнида ўз муносабатини билдириб боради. Биз танқидчи муносабатини билиш баробарида асар мазмуни билан ҳам танишиб борамиз: «Қарғаларнинг уясиям, боласиям йўқ, чунки бир марта қарға тухум қўйса тухуми музлаб қолибди. Шундан бери қарғалар тухум қўймасдан қорда йўрғалаб юраверади». Танқидчи шеър мазмуни билан китобхонни таништиргандан сўнг яна ўз мулоҳазасини давом эттириб ёзади. «Шоир шеърдан ечилиши қийин бўлган яна бошқа бир «муаммо» яратибди: қарғалар тухум қўймас экан, бола очмас экан, шунча қарға қаердан пайдо бўлди экан? Қарғаларни кўп яшайдиган паррандалар қаторига киритишади, аммо шоир айтганидек, кўпаймасдан, «ўйнаб, йўрғалаб» юра бериши учун ҳар бир қарға миллион йиллар яшаши, умуман дунёни тарк этмайдиган жонивор бўлиши керак»⁷⁹.

Мунаққид ўз мулоҳазаларида шеърнинг нуқсонларини кўрсатиш билангина чекланмайди, балки кузатишлардан кутилган, шоирга демоқчи бўлган гап — болалар адабиётининг мақсад ва вазифаларини яна бир карра уқтиради:

«Дунё сирларини тушунган одамлар шу шеърни ўқиб: «Ҳа, ҳаёлига келибди, ёзибди-да», — деб журнал-

⁷⁸ Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. Тошкент: Ёш гвардия, 1973, 168-бет.

⁷⁹ Қўшжонов М. Ўша асар, 169—170-бетлар.

ни ёпиб қўя қолиши мумкин. Саҳифанинг эгалари — кичкинтойлар ўқисалар-чи? Улар то катта бўлиб, табиат сирларини яхши билиб олгунча дунёда уя қурмайдиган паррандалар ҳам бор экан, деб юрмасмикинлар?»⁸⁰.

Танқидчи шу тариқа масалани кескин қўяди ва болалар адабиётида ҳам образлилик, шартлилик ҳаққонийлик негизида акс этиши зарур деган илмий қарашни илгари суради. Мана шу нуқтаи назардан болалар адабиётининг классикларидан бири С. Маршак болалар адабиётидаги фантастиканинг ҳаққонийлиги ҳақида фикрлаганда, ҳар қандай мажозийлик энг аввало ҳаёт ҳақиқати қонуниятлари асосидагина рўй берса, болаларнинг билим ва тушунчаларини, дунёқарашини бойитадиган чиннакам санъат асарига айланишини таъкидлаган эди.

Болалар адабиётида ҳаққонийлик, поэтик тасвир масалалари С. Мамажонов кузатишларида алоҳида аҳамият касб этади. Болаларни ҳаётнинг барометри, деб билган танқидчи Қ. Муҳаммадий, П. Мўмин, Т. Адашбоев, М. Аъзам каби шоирлар ижоди асосида болалар шеърлятида мавзуи ранг-барангликни, бадий тасвир сирларини илмий-назарий асосда таҳлил қилади. Мунаққиднинг фикрича, болаларни кишилик жамияти босиб ўтган йўл билан таништириш, меҳнаткаш инсоннинг куч-қудратини кўрсатиб бериш, болаларга табиат дунёсидаги барча жонли-жонсиз нарсаларнинг сирини англашда, хунуклик ва ярамас нарсалардан қутулиб, ҳар томонлама «жуда чиройли» бўлишида ва келажак сари дадил қадам босишида кўмаклашиш ўзбек болалар адабиётининг асосий фазилатидир.

С. Мамажонов ҳар бир ижодкор асарларига шу мезон билан ёндашади. Улар ижодидаги энг характерли хусусиятларни умумлаштириб, қисқа ва аниқ илмий-назарий фикр айтиш танқидчи таҳлилининг асосини ташкил этади.

Танқидчи Қ. Муҳаммадий ижодидаги материалистик асосларни, унинг поэтик санъатга айланиш сирларини, Шарқ адабиёти классикларининг илғор анъаналарини ўзлаштирган ҳолда янги мазмун ва шакл билан бойитганлигини ишонарли таҳлиллар асосида кўрсатишга ҳаракат қилади. Бугунги ўзбек болалар шеърлятининг ютуқ ва камчиликларини ҳам аниқ ва равшан кўрсатиб беради.

⁸⁰ Уша асар, 170-бет.

«Бироқ болалар поэзиясига яхлитлигича разм сол-сак, энг аввало ундаги тематик торлик ва майдалик кўзга ташланади»⁸¹. Бу ўринда танқидчи ҳақ. Ҳақиқатан ҳам, сўнгги пайтларда мамлакатимиз ҳаётида рўй бераётган жиддий ўзгаришлар, социалистик тузумнинг ютуқ ва камчиликлари, жаҳон халқлари ҳаётидаги улкан воқеалар, «совуқ уруш хавфи» ҳақида китобхонда кучли муносабатлар уйғотадиган бадий мукамал асарлар кам яратилмоқда. Бунинг ўрнига ҳамон озода бўл, яхши баҳога ўқи, физкультура билан шуғуллан, кексаларни ҳурмат қил каби оддий насиҳатни баён қилувчи «навбатчи» асарлар кўпайиб кетмоқда. Тўғри, шоир бу хил мавзуларга ҳам катта маънони юклай олиши мумкин. Лекин бунинг учун шеър чинакам поэзия даражасига кўтарилиши керак. Ваҳоланки, бу хил шеърларда С. Мамажонов ҳақли равишда кўрсатганидек, «...баёнчилик, тум-тароқлик, сохта дидактика ва баландпарвозлик кучли сезилади. Тасвир, кўрсатиш, манзаралик, ҳис-ҳаяжон етишмайди. Бу нарса болалар шеъриятида бир оҳангликни — монотонликни вужудга келтирмоқда. Сиёсий темаларда, муҳим социал темаларда шеърлар йўқ эмас, бироқ уларда фактлар шунчаки мисраларга солинади, холос. Бу шеърларда фикр, туйғу, ўй-хаёл, фантазия йўқ»⁸². Бинобарин, болалар учун яратиладиган асарларда қандай мавзу акс этмасин (мактаб, оила ёки табиат мавзуи), бундан қатъи назар улар энг аввало образлилик асосида бадий мукамаллик касб этсагина чинакам маънавий-эстетик тарбия воситасига айланади. Мана шунинг учун ҳам бу каби камчиликларнинг асосий сабабини танқидчи ижодкорларнинг болалар ҳаёти ва руҳиятини чуқур ҳис қилолмасликда, улар тўғрисида ўз нуқтаи назарлари орқали қарай олмасликларида ва воқеликка болаларнинг позициясидан, қизиқиш ва интилишларидан келиб чиқиб ёндашмасликда, деб билади.

Болалар адабиётидаги мавзу майдалиги масаласи П. Шермуҳамедов ва С. Ирисхўжаева мақолаларида асосли танқид қилинади. Чунончи, П. Шермуҳамедов Зиё Комиловнинг «Кўғирчоқ», Дўстжон Матжоннинг «Ухламайдиган қизча», Ёнғин Мирзонинг «Кўғирчоқ» каби болаларнинг ўйинчоқларига бағишланган шеърларини мавзу майдалиги нуқтаи назаридан таҳлил қилар экан, уларда ижтимоий мазмуннинг йўқлигига диққатни жалб қилади.

⁸¹ Мамажонов С. Ишонч ва бурч. Тошкент, 1982, 40-бет.

⁸² Уша асар, ўша бет.

«Агар биз В. Маяковский, С. Маршак, А. Барто, Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат каби шоирларнинг ўйинчоқлар тўғрисидаги ёзган шеърлари билан танишадиган бўлсак, уларнинг шу мавзу орқали ижтимоий масалаларни ҳам кўтарганлигининг шоҳиди бўламиз»⁸³.

Таъкидлаш керакки, бугунги кундаги болалар адабиётида бир шаклга тушиб қолган «қўғирчоқ», «бўри» ва «қуёнлар» ва бошқа бир хил сюжетли асарлар ниҳоятда кўпаймоқда. Бу камчилик билан боғлиқ бўлган яна муҳим масала бор: у ҳам бўлса чинакам санъат асари қандай мавзуда яратилишидан қатъи назар, энг аввало юксак гоаявий мукамаллик, одоб-ахлоқ муаммоларини акс эттириши, ёш авлодни шу масалалар нуқтаи назаридан тарбиялаши лозим.

С. Ирисхўжаева ҳам Т. Йўлдош, Қ. Утаев, О. Абдураҳмоновларнинг футбол ўйини мавзусидаги шеърлари бир-бирининг такрори эканлигини ишонарли далиллайди.

«Бу ерда гап сўнгги ҳисоб натижасида ва улар ўртасидаги ўхшашликдагина эмас, дейди танқидчи фикрини давом эттириб,— балки бундай асарларда болаларга бирор маънавий озуқа ёки уларнинг жисмоний шаклланишига туртки берадиган фикр, ҳис-туйғуларнинг йўқлигидадир»⁸⁴.

Бинобарин, бу каби камчиликлар ўзбек болалар шеърлятида анча жиддий нуқсонлардан бири бўлиб, тинимсиз кураш олиб боришни тақозо қилади. Аммо баъзи ўринларда бу ҳолни ёқлаб қолувчилар ҳам бўлди. Чунончи, танқидчи Х. Эгамов болалар адабиёти хусусида фикрлар экан, шундай деб ёзади:

«Болалар адабиётида танланган теманинг оригиналликдан кўра китобхоннинг уни қабул қилиши, тушуниши муҳимроқдир»⁸⁵.

Болалар адабиёти ҳақида бундай фикр юритиш унибадий ижод сифатида қарамасликдан бошқа нарса эмас. Ваҳоланки, болалар адабиёти фақат тарбия востасигина бўлиб қолмай, аввало санъат асари ҳамдир. М. Қўшжонов болалар адабиётининг шу хусусиятидан келиб чиқиб, унинг маърифий ва эстетик қиммати бир хилда зарурлигини таъкидлайди:

⁸³ Шермухамедов П. Ижод дарди. Тошкент: Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 103-бет.

⁸⁴ Ирисхўжаева С. Болалар адабиётида дидактика. Тошкент: Фан, 1978, 25-бет.

⁸⁵ Эгамов Х. Болалар дунёси. Тошкент: Ёш гвардия, 1976, 39-бет.

«Болалар адабиёти асарнинг маърифий қиммати билан эстетик қиммати бир хилда кучли бўлишини талаб қилади. Борди-ю, маърифий қиммати бўлиб, асарнинг эстетик қиммати йўқ даражада бўлса, бундай асар ҳеч кимга таъсир қилмайди. Борди-ю, эстетик қиммати бўлиб маърифий қиммати заиф бўлса, бундай асар ҳам болалар онгида ҳаётга интилиш уйғотишга ёрдам беролмаган бўлади»⁸⁶.

Танқидчи Қуддус Муҳаммадийнинг касб-ҳунар ва илм-фанга, мактаб мавзуга оид асарларига шу мезон билан ёндашади ва ибратли илмий хулосалар чиқаради. Чунончи шоирнинг мироб, чўпон, пазанда ҳақида ёзган шеърларини таҳлил қила туриб, унинг маҳорати оддий воқеаларга поэтик «тўн» кийгиза олишида эканлигини кўрсатади. Танқидчи наздида, ижодкор маҳоратини белгиловчи иккита хусусият бор: а) ижодкор мақсади. Лекин, танқидчи таъкидлаганидек, мақсаднинг ўзигина кифоя қилмайди. Агар мақсад мироблик, чўпонлик ёки пазандалик касбини улуғлаш бўлса, уни оддий бир мақолада ҳам бажаравериш мумкин. Бинобарин, «гап ўша ота-боболаримизнинг ишини поэтик тасаввур қилишдадир. Бунинг учун воқеага шоир кўзи билан, болалар шоири кўзи билан қараш керак бўлади»⁸⁷. Шунга кўра, иккинчи хусусият — б) мақсаднинг поэтик ифодаси келиб чиқади.

Танқидчи бир-бирига боғлиқ бўлган мана шу икки хусусиятни белгиловчи шоир маҳоратини очар экан, унинг ўзига «сўз беради».

Кўлида ирғай таёқ,
Новча бўйидан ошар,
Кеча-кундуз бирдек,
Қўйнинг ишқида яшар.
Уйи-чайласи осмон,
Ой-юлдузлар чироғи
Биқирлаб қайнаб турар,
Чойдиши — қир булоғи.
Кўкатлар — кўрпачаси,
Ёстиғи — адир, марза⁸⁸.

Мана шу жонли хислатларни, чўпонликнинг жонли манзарасини топиш учун шоир озмунча меҳнат қилган дейсизми. Бундай оддий ва лўнда сўзлар билан чўпонликнинг кундалик ҳаётини поэтик акс эттириш учун

⁸⁶ Муҳаммадий Қ. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент: Ёш гвардия, 1979, 8-бет.

⁸⁷ Уша асар, 6-бет.

⁸⁸ Уша китоб, 7-бет.

шоир қанча марта ўзини чўпон қиёфасида кўрди экан? Чунки ҳаётий ҳақиқат, шоир идеали, унинг ижодий услуби оддий чўпон меҳнатини поэтиклаштиришни талаб қилар эди⁸⁹. Ҳақиқатан, шоир маҳоратини энг аввало бадий, образли тасвирдан излаш керак. Ижодкор поэтик тасвир воситасида мавзунинг энг асосий жиҳатларини бадий умумлаштиради. Муҳими, буни сунъий равишда тўқиб чиқмасдан, балки асарнинг умумий руҳидан келиб чиқиб, болалик оламини тўғри ҳис қилган ҳолда акс эттиради. Бунинг ҳаммаси шоирга ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиришга, шу орқали ёшларни маънавий-эстетик жиҳатдан, табиатга муҳаббат руҳида тарбиялашга хизмат қилувчи асар яратишга имконият беради.

Ёки бўлмаса, Қ. Ҳикматнинг «Лампочка» шеърининг таҳлилини олиб кўрайлик. Таҳлил яхлит бўлганлиги сабабли уни тўлиқ келтирамиз:

«Шоир дунё сирлари ҳақида саволларга поэтик жавоб беради. У жавобни жонлантиради, поэтик оҳанг бағишлайди, табиатни, унинг сирларини бевосита ҳис қилишга ёрдам берадиган жонли ифодани топади. Лампочка шоир тилида шакли бор нарса, «нок нусха». Лампочкани нокка ўхшатиш уни аниқроқ сезишга ёрдам беради, бирданига бола иккита предметнинг — ҳам нокнинг шаклини ҳис қилади. «Кокил-кокил симлардан нур дарёси оқарми?», «Ёғочдан ёғочга тортилган симлардан ток оқармикин?» — деб савол қўйиш мумкин эди. Бундай ҳолда поэтика йўқоларди. Мураккаб тушунча мураккаб жумла билан ифодаланган бўларди. Болага кам эшитилган, лекин аниқ ифода қиладиган иборани топиш керак эди. Ёғоч билан ёғоч орасидаги симларни бола кўп кўрган, лекин кокилга ўхшашини тасаввур қилган эмас. Балки бундай иборани ҳеч ким ҳам эшитмагандир. «Кокил-кокил симлар» бола тасаввурини бирданига тўлдиради, айтилаётган предмет ифодасини аниқлаштиради, боланинг поэтик фантазиясини бойитади. Буни яхши англаб олган бола предметларни чоғиштириш, уларни аниқ ифода қиладиган сўз ахтаришга ўрганади. Бу ерда асарнинг ҳам эстетик ва маърифий қиммати бир-бирига омухта»⁹⁰.

Танқидчининг маҳорати шундаки, бадий асарнинг ғоявий-бадий ва маърифий-эстетик қимматини юқори-

⁸⁹ Муҳаммадий Қ. Чўпон бобо қўшиғи. Тошкент: Ёш гвардия, 1979, 77-бет.

⁹⁰ Ўзбек совет болалар адабиёти тарихи очерки. Тошкент: Фан, 1973, 274-бет.

дагидек лўнда ва аниқ илмий таҳлил билан кўрсатиб беради ва асарнинг шакл ва мазмун жиҳатдан мутаносиблигини ижодкор маҳоратини белгилашда бош мезон эканлигини асослайди.

Дарҳақиқат, танқидчи кўрсатганидек, бу масалаларнинг барчаси ижодкорнинг маҳорати билан боғлиқдир. Маҳорат масаласи эса фақат образли фикр юриштидангина иборат эмас. Айни чоғда замоннинг илғор анъаналарини илғаб ола билиш, халқнинг дилидаги гапини айта билиш қобилияти бўлишини тақозо этадиган ғоявий-бадий, ижтимоий масаладир.

Адабий танқидчиликда поэтик тасвир маҳорати хусусида сўз юритиларкан, битта муҳим воситага эътибор жалб қилинади. Бу — предметларни қиёслаш, чоғиштириш, параллелизм, кўргазмалиликдир.

Маълумки, болалар тасаввури ўқиган ёки эшитган воқеаларни дарҳол ўзини ўраб турган предмет-нарсаларга қиёслашга, чоғиштиришга мойил бўлади. Шу тариқа улар дoston ва эртақлардаги даҳшатли дев ва аждарҳоларни, учар гилам ва отларни осонгина «ҳазм» қила оладилар. Уларнинг ҳаётдаги ўзи кўриб-билиб юрган нарсаларга қиёслаш орқали реал суратларини яратишади. Болаликнинг бу фантазияси болалар адабиётининг образлигини таъминловчи муҳим хусусиятларидан биридир.

Б. Имомов, С. Ирисхўжаева, О. Сафаров, М. Қўш-жоновларнинг Қ. Ҳикмат, Ш. Саъдулла, П. Мўмин каби шоирлар ижоди ҳақидаги кузатишларида шу хусусият етакчилик қилиши кўрсатилади.

Жумладан, Б. Имомов, П. Мўминнинг «Офтоб ҳам яхши, одоб ҳам яхши» шеърининг маърифий-эстетик қимматини очар экан «олам билан одамнинг, офтоб билан одобнинг бир-бирига параллел қўйилиши ва таққосланишининг ўзи одоб инсоннинг юксак фазилати эканлигини чуқур тасдиқлайди, унга бадийлик, образлик бахш этади, уни чинакам афоризм даражасига кўтарди»⁹¹, — дейди.

С. Ирисхўжаева ҳам шоирнинг поэтик маҳоратини «...офтоб билан одоб ҳақида қиёсий планда фикр юригиб, ҳар иккисининг ҳам ўрни ва аҳамиятини кичик ёшдаги болаларга аниқлаштириб беради.

...Бу ўринда бадий воситалардан шеърининг техника-

⁹¹ Имомов Б. Пўлат Мўмин. Адабий портрет. Тошкент: Ёш гвардия, 1980, 38-бет.

гача, тил ва қофиягача, ҳамма-ҳаммаси кичкинтойларнинг ўзига хос фикрлашларига, дунёқарашига мос тарзда ҳаракатга келган»⁹²,— деб баҳолайди.

Бу кўчирмалардан ҳам кўриниб турибдики, Б. Имомов ҳам, С. Ирисхўжаева ҳам шеърнинг ғоявий-бадий моҳиятини тўғри ҳис қилиб, ундаги етакчи бадий компонентларни аниқ белгилашган.

Ҳақиқатан ҳам, мазкур шеърда офтоб билан одоб бир-бирига қиёсланади ва шу орқали одоб инсонга худди офтоб сингари зарурдир, деган ғоя келиб чиқади. Маълумки, офтоб — тириклик белгиси. Шу маънода инсоннинг тириклиги, инсонийлиги эса биринчи галда одоб-ахлоқи билан ўлчанади.

Шеърда шу ғоянинг образли тарзда берилиши асарнинг муваффақиятини белгиловчи муҳим омилдир. Лекин шеър камчиликлардан ҳам ҳоли эмас. Шоир офтоб билан одобни бир-бирига қиёслар экан:

Офтоб кўринар
Тоғ тепаликда,
Одоб кўринар
Салом аликда⁹³,—

деб хулосалайди.

Офтобни фақат тоғ-тепаликда кўринади, дейиш унинг аҳамиятини миллион марта кичрайтиргани каби одобни фақат салом-алик билан чегаралаш ҳам бир ёқламаликка олиб келади. Ваҳоланки, салом берадиган болаларнинг ҳаммаси ҳам одобли бола бўлавермаслиги мумкин. Бинобарин, танқидчилик ижодкор маҳоратини кўрсатар экан, асарга ҳар томонлама баҳо бериб, ютуқлар билан бирга унда учрайдиган айрим камчиликлардан ҳам кўз юммаслиги зарур.

Афсуски, танқидчиларимиз ҳар доим ҳам асарнинг ғоявий-бадий мукамаллигини унинг ҳаётийлигидан, болалар ҳаёти ва тарбиясида тутган муҳим ўрнидан келиб чиқиб эмас, балки шоир ижодига бўлган шахсий симпатиясидан келиб чиқиб таҳлил қилишадими, бу ҳол баъзан бадий жиҳатдан хом бўлган асарнинг ҳам юқори баҳоланишига сабаб бўлади. Жумладан, Б. Имомов, Ҳ. Мўминнинг машҳур «Салимжон — нимжон» билан «Салимжон энди полвон» шеърларининг қиёсий таҳлилида ҳам шу сингари камчиликларга йўл қўяди.

⁹² Ирисхўжаева С. Болалар адабиётида дидактика. Тошкент: Фан, 1978. 18—19-бетлар.

⁹³ Мўмин Ҳ. Одоб яхшими, офтоб яхшими. Ўзбек совет болалар шеърнати антологияси. Тошкент, 1980, 262-бет.

Танқидчи, «Салимжон — нимжон» номли шеърнинг кичкинтойлар орасида машҳурлигининг асосий сабабларини тўғри таъкидлайди:

«Ҳар бир мисранинг содда, самимий, образли бўлиши, ўхшатиш ва сифатлашларнинг ниҳоятда содда, ёрқин ҳамда халқчиллиги, шубҳасиз, поэтик маҳорат, изланиш мевасидир.

...Шеърда қўлланган кўплик маъносидаги лирик персонаж — биз Салимжонни соғлом бўлиши учун ғайратлиликка ундаши жиҳатидан таъсирчанликни оширишда асарга алоҳида қудрат бағишлайди»⁹⁴.

Қўринадики, танқидчи «Салимжон — нимжон» шеърининг ютуғини тўғри белгилайди. Шеърдаги асосий гоя, мунаққид ҳаққоний кўрсатганидек, «пионер-ўқувчилар орасида учровчи дангасалик, эринчоқлик, беғамлик» каби хусусиятларни ўйноқи юмор орқали фош қилиш ва шу билан болаларни соғлом, қувноқ яшашга ундашдир.

Шоир бу маънони яхши топилган поэтик шакл асосида маҳорат билан уддалай олган. Шеърдаги мазмун бошқа кўплаб асарларда ҳам учрайди. Аммо шеърнинг муваффақияти, кичкинтойлар орасида машҳурлиги ҳам бадний бақувватлилиги, замиридаги кулгининг ҳаётийлиги билан изоҳланади. Бу ҳолни танқидчи тўғри пайкай олган.

Афсуски, Б. Имомов мазкур шеър таҳлилидан сўнг шоирнинг навбатдаги шеъри — «Салимжон энди полвон» ҳақида фикр юритар экан, масаланинг моҳиятига чуқурроқ назар ташламайди. Танқидчи бу шеърга шундай баҳо беради:

«Салимжон энди полвон» шеъри ритм, оҳанги, темани ёритиш услуби жиҳатидан олдинги қўшиққа яқин бўлсада, муаллиф унинг оригинал ва янада қувноқ бўлишига, унга янада юмористик руҳ бағишлашга эришган. Шеърнинг бундай хусусият касб этишига муаллиф илгариги поэтик кашфиётларини янгича мазмун ва оригинал образлар билан бойитиш орқали эришган»⁹⁵.

Эътибор берилса, танқидчи «Салимжон энди полвон» шеърини «Салимжон — нимжон» шеърига нисбатан бадний ва маърифий-эстетик жиҳатдан янада такомиллашган, деган фикрни илгари суради.

Аслида шундаймикан? Шоир «Салимжон — нимжон» шеърида лирик қаҳрамон характерини биринчи ўринга

⁹⁴ Имомов Б. Пўлат Мўмин. Адабий портрет. Тошкент: Ёш гвардия, 1980, 53-бет.

⁹⁵ Уша асар, 54-бет.

чиқаради: унинг характеридаги етакчи асосий хусусиятлар китобхонда дарҳол муносабат уйғотади. Шеърнинг моҳиятидан соғлом, бақувват бўлиб юриш керак, ана шунда аълочи ўқувчи бўлиш мумкин деган маъно ўз-ўзидан келиб чиқади. Бу маънони ҳар бир китобхон ўзича тушунади ва ўзича хулоса чиқаради.

«Салимжон энди полвон» шеърида эса лирик қаҳрамон иккинчи ўринга тушиб қолиб, биринчи ўринга шoirнинг ўзи чиқиб олади. Натижада, шеър қуруқ панд-насиҳатдан иборат бўлиб қолган.

Қиёсланг: «Салимжон — нимжон» шеърдан:

Салим, Салим, Салимжон,
Бунча бўлдинг сен нимжон?
Қопток мисол семирдинг,
Гўё таннинг хамиржон,
Салимжон — нимжон.

«Салимжон энди полвон» шеърдан:

Қопток бўлиб шишганмас,
Лаби-лунжи тушганмас.
Чеҳраси ҳам очилган,
Ўқимайди «беш»дан паст.
Салимжон — шодон,
Салимжон — полвон⁹⁶.

Мазкур қиёсдан ҳам кўришиб турибдики, шоир «Салимжон энди полвон» шеърига танқидчи таъкидлаганидек, янада юмористик руҳ бағишлашга, илгариги поэтик конфликтни янгича мазмун ва оригинал образлар орқали бойитишга эриша олган эмас. Аксинча, «Салимжон — нимжон» шеъридаги ўйноқилик, раволик, болаларни ўйлашга, фикр юритишга мажбур қиладиган асосий хусусиятлар шеърда қуруқ баёнга айланиб қолган. Натижада, шеър китобхонларда маълум эстетик туйғуларни уйғотишдан кўра, яхши топилган Салимжон образини ҳам хиралаштиради.

Ўзбек совет болалар шеърляти тараққиётига назар ташласак, унинг асосий мавзуларидан бирини аъло баҳоларга ўқишни тарғиб қилиш, одоб-ахлоқ мавзуси ташкил этишини кўрамиз. Бу табиий. Болалар ҳаётида асосий ўринлардан бирини эгалловчи таълим-тарбия масалаларига ҳар доим катта эътибор берилмоқда.

Бироқ бу мавзудаги асарларнинг ҳаммасини ҳам бирдек бадий бақувват деб бўлмайди.

⁹⁶ Мўмин П. Энг маза, эҳ маза. Тошкент: Ёш гвардия, 1981, 69-бет.

Бадий асарни ғоявий-бадий бирликда текширмаслик Б. Имомовнинг «Пўлат Мўмин» портретининг баъзи ўринларида ҳам учрайди. Бу айниқса қаҳрамон характерининг ҳаётийлиги ҳақидаги фикрида кўзга ташланади.

Шу жиҳатдан «Вақтида бахт топганлар» достони таҳлили характерли. Танқидчи достоннинг аввалги вариантларига нисбатан анча ҳаётийлигига эришилганлигини таъкидлайди-да, «ғоят зарур темадаги» асар ҳаётий чиққан дейди. Қизиғи шундаки, фикрини асардаги асосий воқелар таҳлили билан эмас, балки эпизодик, асарнинг икки жойида — бошида ва ўртасида бир кўриниш берган ўқувчи Суюн образи билан боғлиқ сюжет линиясининг таҳлили орқали исботламоқчи бўлади:

Акаси Қизилқумга кетаётганидан ўзида йўқ хурсанд Суюн қалбининг мусаффо ва самимий туйғуларини шоир ёрқин поэтик деталларда таъсирли чизади. Кўз олдимизда акаси қаҳрамонлигидан мақтаниб, керилиб, газеталаргача хабар ёзиб юрган ёш қаҳрамон болалар психологиясига мансуб хусусиятларда ёрқин гавдаланади, ўзига китобхонларда меҳр орттиради... Муаллиф ўз қаҳрамони қалбида кечувчи бундай психологик тебранишларни усталик билан ифодалайди⁹⁷, дейди танқидчи Суюн образи ҳақида.

Афсуски, мунаққид ўз фикрини чинакам таҳлил билан асосламайди. Асардан келтирилган қисқа парча ҳам танқидчи фикрини тасдиқламайди.

Мазкур асар тўғрисида фикр юритган С. Ирисхўжаева таҳлилида ҳам шу каби камчиликлар кўзга ташланади.

Қизиғи шундаки, танқидчи бир ўринда асар қаҳрамонлари ҳақида фикрлар экан, ростига кўчиб «Асарда бор-йўғи уч киши Эргаш, Санақул ва унинг укаси Суюн образи бор»⁹⁸, дейди-да, кейинроқ ўзига ўзи қарши чиқиб, Санақул образи ҳақида «Қизилқумдаги газ конларининг ишга тушишига ўз ҳиссасини қўшди. Дўсти Эргаш билан ёнма-ён туриб, портлаш туфайли рўй берган аварияни бартараф этади. Шу пайтда ер ости сирларию фан-техника ютуқлари ва мўъжизаларини ўрганиб, катта ҳаёт йўлига киради... Улар ҳақида асар яратиш ҳам гаштли, ҳам шарафли. Шоир ана шу

⁹⁷ Имомов Б. Пўлат Мўмин. Тошкент, 1980, 68—69-бетлар.

⁹⁸ Ирисхўжаева С. Пўлат Мўмин. Адабий портрет / Болалар адабиёти ва замонавийлик. Портретлар тўплами. Тошкент, 1981, 160-бет.

шарафли вазифани ҳаётини ҳақиқат асосида бадний умумлаштириб бера олган»⁹⁹, деб хулоса чиқаради.

С. Ирисхўжаева ҳам Б. Имомов каби ўз фикрини таҳлил орқали исботламайди. Асарда бор-йўғи учта образ бор деб айтган мунаққид бу ҳол асарнинг жиддий камчиликларидан бири эканлигига эътибор бермайди ва газчилар ҳаётига бағишланган асарнинг чинакам қаҳрамонлари — ёш ишчилар образининг асардан жой олмаслигини табиий деб билади. Шунинг натижасида асарни «...мавзу жиҳатидан ҳам, мазмун ва форманинг янгилиги билан ҳам ўзбек совет болалар адабиётининг юту идир»¹⁰⁰, деб юқори баҳолайди.

Бу билан танқидчи шу мавзудаги яратилган ва танқидчилкда ижобий баҳоланган П. Қодировнинг «Қадрим», Ҳ. Назирнинг «Ёнар дарё» асарларини унутгандек бўлади.

Аслида эса бу дoston П. Мўмин маҳорати даражасида эмас. Асарнинг бош қаҳрамони ўн йиллик мактабни тугатиб, Газлига бориб ишлашга қарор қилган икки ёш — Эргаш ва Санақул образлари муаллифнинг турли хил б.ёни остига кўмилиб қолган. Санақул икки йил Газлида юради-ю, унинг характериға оид бирорта ўзгаришни сезмаймиз. Бирдан газ қувури ёрилади-ю, қўрқиб қишлоғига қайтиб келади. Қишлоғида укаси Суюндан битта дашном эшитади-да, яна Газлига қайтиб боради. Бу ўринда қаҳрамон характеридаги муҳим ўзгариш — Газлига бориш, у ердаги ҳаёт ва меҳнатнинг таъсири, қўрқоқлик қилиб қочиб кетиш ва укасининг дашноми билан яна қайтиб кетиши — бирортаси бадний далилланмайди. Асар қуруқ тафсилотларға бурканган баёндан иборат бўлиб қолган.

Бу камчиликларни Б. Имомов ҳам сезгандай бўлади ва «...Газчиларнинг меҳнат жараёнидаги қийинчиликлари, Санақулға келган ижобий кучлар етарли очилмайди. Унинг характеридаги иллат жиддий зарбасиз, биргина укасининг дашноми билан барҳам топади, бунда реализм сустроқ сезилади»¹⁰¹, — деб тан олишға мажбур бўлади.

Кузатишлардан маълумки, адабий танқид поэтик тасвир ҳаққонийлиги болалар адабиётининг муҳим ўзига хос жиҳатларидан бири деб, асосий эътиборни унинг

⁹⁹ Уша асар, 160—161-бетлар.

¹⁰⁰ Уша асар, 161-бет.

¹⁰¹ Имомов Б. Пўлат Мўмин. Тошкент: Ёш гвардия. 1980, 71-бет.

ғоявий-бадий мукамаллиги, ёш китобхонни маърифий-эстетик тарбиялашдаги аҳамиятига қаратди.

Адабий танқиднинг ҳаққонийлик учун олиб борган изланишларидаги яна бир йўналишни поэтик тасвир масаласи ташкил этади. Бунда ижодкорнинг муҳим ҳаётний мавзу танлай олиш ва шу танланган мавзунинг бадий ифодасига эришиш лозим, деган ғоят ҳаётний илмий қараш илгари сурилди.

Адабий танқидда бу икки йўналиш бир-бирига боғлиқ бўлган ва бир-бирини тўлдирувчи восита сифатида таҳлилга тортилади. Дарҳақиқат, ижодкорнинг қандай дунёқарашга эга эканлиги унинг ҳаётдаги бўлаётган муҳим ўзгаришларга бўлган муносабатида, ўз асаринда қандай ифодалай олганлигида кўринади.

Адабий танқиднинг бу борадаги изланишларидаги яна бир энг асосий йўналишни ҳаққоний ижобий қаҳрамон образининг яратилиши учун олиб борган кураши ташкил этади.

Бошқача айтганда, адабиёт ва санъатда материалстик эстетиканинг муҳим принципи бўлмиш шакл ва мазмун бирлигига эришиш, унинг ҳар қандай бузилишларига қарши қатъий кураш олиб бориш адабий танқид олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Бинобарин, адабий танқид болалар адабиётининг ҳаққонийлиги хусусида фикр юритганда масалага энг аввало мана шу нуқтаи назардан ёндашади.

АДАБИЙ ТАНҚИДДА ИЖОБИЙ ҚАҲРАМОН МАСАЛАСИ

Маълумки, жамиятнинг ҳаракатлантирувчи асосий кучи меҳнаткаш халқдир. Меҳнаткаш халқ оммаси тарих ғилдирагини олға юргизувчи, жамият тақдирини ҳал қилувчи буюк жамоадир.

Айни пайтда бу жамоанинг ҳар бир аъзоси конкрет шахслардир. Шахслар эса ўзи яшаб турган ижтимоий муҳитнинг маҳсулидир. Шу жиҳатдан қараганда, ҳар бир инсон ўз характерида яшаб турган муҳитнинг маълум қирраларини акс эттиради.

Айни замонда жамиятда ҳаракат қилувчи ҳар бир шахс фақат ўзига хос, бошқалардан фарқ қилувчи характер, индивиддир. «Ҳар бир инсон — бу инсон оламидир, айни чоғда бу олам ўзига хос ва такрорланмас-

дир»¹⁰². Мана шу такрорланмас характерларни вужудга келтирувчи бир қанча омиллар мавжуд бўлиб, улардан бири ижтимоий муҳит билан бирга ҳар бир кишини ўраб турган ўз «микромуҳити»нинг бўлиши билан характерланади. Бу «микромуҳит»ни оила, мактаб, ишлаб чиқариш жамоаси, кўча ва ҳоказолар ташкил этади.

Ҳар бир шахс ўз «микромуҳити»даги фаолияти, иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабати орқали ижтимоий муҳитнинг ривожланишига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатади.

Реалистик адабиётнинг асосий вазифаларидан бири ҳам ҳар бир даврнинг илғор кишилари образларини яратишдан иборатдир.

Шу маънода бадий адабиётда ижобий қаҳрамон масаласи ғоят муҳимдир.

Марксизм-ленинизм классиклари бадий адабиётда ижобий қаҳрамон образининг ҳаётийлиги ва тарбиявий ролига катта аҳамият берганлар. К. Маркс ва Ф. Энгельс жаҳон маданиятининг Шекспир, Гёте, Бальзак каби етук санъаткорлари ижодига юксак баҳо берганлар. Чунончи, Ф. Энгельс Фердинанд Лассалга ёзган хатида бадий асардаги характерларнинг ўзига хослиги ҳақида фикрлаб, шундай деб ёзади:

Лекин, фикримча, шахсни характерлаш учун унинг нима қилаётганлигини кўрсатиш оз, бунинг учун унинг ишни қандай қилаётганлигини ҳам кўрсатиш керак; мана шу жиҳатдан, менингча, айрим характерлар бир-бирларидан кўпроқ фарқланиб турсалар ва бир-бирларига кўпроқ қарама-қарши бўлсалар драманинг ғоявий мазмунига зиён етказмас эди»¹⁰³.

В. И. Ленин ҳам ижобий қаҳрамоннинг тарбиявий ролига жуда катта аҳамият берган. Жумладан, у ҳаққоний чиққан ижобий қаҳрамонлар эзгулик учун кураш олиб бораётган меҳнаткаш халқ оммаси руҳиятида катта-катта ўзгаришлар ясайди, деб ҳисоблайди. У А. М. Горькийнинг машҳур «Она» романини ўқир экан, унга жуда «керакли китоб, кўпчилик ишчилар инқилобий ҳаракатда онгсиз, уюлмаган ҳолда қатнашар эдилар, мана энди «Она» романи уларга катта ёрдам беради»¹⁰⁴,— дея баҳо беради.

¹⁰² Сафронов Б. В. Эстетическое сознание и духовный мир личности. М.: Знание, 1984. С. 5.

¹⁰³ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик. 1-том. Тошкент, 1970, 24-бет.

¹⁰⁴ Ленин В. И. о литературе. М., 1957. С. 110.

В. И. Лениннинг баҳосидан шу хулоса аён бўладики, ижобий қаҳрамон катталар ёки болалар адабиётига мансублигидан қатъи назар даврнинг энг муҳим ғояларини, замоннинг ҳақиқий яратувчилари бўлган меҳнаткаш халқ тили учуда турган қалб сўзларини, орзу-умид, дардларини кўриши, руҳи ҳамда идеалини ўзида тўла мужассам этиши зарур.

Маълумки, болалар донмо мард, дойорак, олижаноб кишиларга ўхшашни орзу қилишади, улардан ҳар томонлама ўрнак олишга интилишади. Улар ўзлари муҳаббат қўйган одамлар ёки асар қаҳрамонларига тақлид қилиб, хатти-ҳаракатлари, ҳатто гапириш оҳанг ва имо-ишораларигача ўзлаштириб олишади. Бу болаликнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Ҳаётий, барча ёшларга ибрат бўлувчи қаҳрамон образини яратишда ёзувчилар билан бир қаторда танқидчи ва адабиётшунослар ҳам маъсулдирлар. Адабиётшунослик ва адабий танқид бу масала билан инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ шуғуллана бошлади. Партия ва ҳукуватимизнинг бу борадаги сиёсати туфайли ўша пайтларданоқ ҳаётий ва ўрнак бўларли қаҳрамонлар яратиш масаласи кун тартибига қўйилган эди.

Совет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг турли даврлардаги изланишларини кузатганда ижобий қаҳрамон образига турлича муносабат юзага келганлигини кўриш мумкин.

Адабий танқиднинг ижобий қаҳрамон образи ҳақидаги таҳлилларида қуйидаги масалалар етакчилик қилади.

Ижобий қаҳрамон деб қандай қаҳрамонларга айтилади? Ижобий қаҳрамоннинг ғоявий-эстетик ва тарбиявий аҳамияти нималарда намоён бўлади? Қандай қилиб чинакам ғоявий-бадий мукамал ижобий қаҳрамон образини яратиш мумкин? Ижобий қаҳрамон болалар адабиётида қандай ўрин тутаети? Совет болалар адабиётида ижобий қаҳрамон тушунчасининг қадри қай даражада? Ижобий қаҳрамонларнинг мавжудлиги адабиётда бошқа қаҳрамон образининг яратилишини инкор этадими?

Бу каби қатор масалалар совет адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг ижобий қаҳрамон хусусидаги илмий-назарий ва ижодий изланишларининг асосини ташкил қилади.

Биз ижобий қаҳрамон талқини хусусидаги асосий фикрларга ўтишдан олдин шуни таъкидлашни лозим

топамиз: ижобий қаҳрамон тушунчаси ҳақида юқорида кўрсатилган қатор масалаларнинг барчаси болалар адабиёти қаҳрамонларига ҳам тўлалигича тааллуқлидир. Чунки назарий жиҳатдан катталар адабиёти ва болалар адабиётида яратиладиган ижобий қаҳрамонлар тушунчасида бир-биридан кескин фарқ қилувчи хусусият йўқ. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам реализмнинг маҳсули бўлиб, умумсовет адабиётининг тараққиётига бирдек хизмат қилади. Фарқ эса яратилган қаҳрамонларнинг шаклий ва маънавий ўзига хослигида (бу ўринда катталар адабиёти қаҳрамонлари билан болалар адабиёти қаҳрамонларининг бир-биридан фарқ қилувчи умумий ўзига хослиги назарда тутиляпти), кимларга аталганлиги ва шу боис юзага келадиган ижодкор нуқтаи назарида кўзга ташланади.

Шунинг учун ҳам ижобий қаҳрамон талқини хусусида сўз юритилганда, масалага катталар адабиёти ёки болалар адабиёти деган мезон асосида ёндашилмай, балки ўзбек танқидчилигининг ижобий қаҳрамон хусусидаги кузатишларини умумсовет танқидчилигининг ютуқлари нуқтаи назардан ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида ижобий қаҳрамон талқини анча мукамал баён қилинган. Ўзбек адабиётшунослари бу масалани у ёки бу асосда ўрганиб, умумсовет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг бу борадаги изланишларига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Шу жиҳатдан И. Султонов, Ҳ. Ёқубов, Ҳ. Абдусаматов, М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, О. Шарафуддинов, С. Мажонов, У. Норматов, Н. Худойберганов, П. Шермухамедов, С. Мирвалиев, Т. Бобоев ва бошқаларнинг кузатишлари характерлидир.

Адабиётшунослар ижобий қаҳрамон хусусидаги қарашларида энг аввало совет адабиёти ва жаҳон илғор адабиётида яратилган энг бадий мукамал ижобий қаҳрамонларни асосий мезон қилиб оладилар ва шу орқали ўзларининг илмий-эстетик қарашларини баён этадилар.

Чунончи, М. Қўшжонов ижобий қаҳрамон ҳақида «адабиёт ва санъат маълум бир даврни акс эттирмақчи бўлар экан, ижобий қаҳрамон сифатида ўша замоннинг илғор тенденцияларини ўзида мужассамлаштирган қаҳрамонларни танлайди»¹⁰⁵ деса, Л. Қаюмов ижобий қаҳрамонни реалистик адабиётда воқеликнинг ижобийлиги

¹⁰⁵ Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. Тошкент, 1973, 179-бет.

ва ҳаётийлигини тасдиқловчи асосий восита деб билади¹⁰⁶.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида ижобий қаҳрамон масаласини илмий-назарий жиҳатдан ҳал этиш юзасидан ҳам бир қатор ишлар қилинди¹⁰⁷. Биз бу ўринда мазкур тадқиқотлардан айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ижобий қаҳрамон масаласига илмий-назарий томондан ёндашган ва анча кенг йўналишда таҳлил этган адабиётшунослардан бири Т. Бобоевдир. Т. Бобоев ўз тадқиқотларида ижобий қаҳрамон масаласига батафсил тўхталади ва уни умумсовет адабиётшунослиги ва танқидчилиги эришган ютуқлар нуқтаи назаридан ҳал этишга интилади. Адабиётшунос ижобий қаҳрамон тушунчасининг назарий масалалари ҳақида фикрлар экан, совет адабиётшунослигидаги характерли фикрларга, қарашларга ўзининг фаол муносабатини билдиради ва зарур ўринларда улар билан мунозарага киришади. Т. Бобоев умумсовет адабиётида яратилган тўлақонли ижобий қаҳрамонларнинг етакчи хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, ижобий қаҳрамоннинг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатади:

1) даврнинг етакчи анъаналарини, илғор фикрларини, эстетик идеалларини ўзида ифодалайди; 2) инсон характерининг ижтимоий ҳаёти учун зарур томонларини акс эттиради; 3) миллат ёки халқнинг энг яхши хислатларини маълум даражада мужассамлаштиради; 4) ҳаётдаги салбий нарсаларга қарши кураш олиб боради; 5) истиқбол сари интилади, порлоқ келажак сари

¹⁰⁶ Қаюмов Л. Аср ва наср. Тошкент, 1976, 279-бет.

¹⁰⁷ Абдурахманов А. Проблема положительного героя в современной узбекской прозе для детей. АКД. Ташкент, 1971; Норматов М. Идеино-художественные особенности творчества Хакима Назира. АКД, 1972; Равшанов П. Формирование и развитие узбекской советской детской повести. АКД. Самарканд, 1973; Шермухамедов П. Проблемы становления и развития реалистических принципов в узбекской советской детской литературе. АДД. Ташкент, 1978; Матчанов С. Сюжетосложение в узбекских повестях для детей 70- годов. АКД. 1982; Жумабаев М. Проблема положительного героя в узбекских советских поэмах. АКД. Ташкент, 1982; Икромов О. Узбек романларида ижобий қаҳрамон. Тошкент, 1969; Норматов У. Ҳаёт, адабиёт ва романтика. Тошкент, 1972; Раҳимов Н. Комедияда ижобий қаҳрамон масаласи. Тошкент, 1972; Тоғаев О. Кураш ва қаҳрамон. Тошкент, 1973; Суюмов А. Кичкинтойлар адабиёти. Тошкент, 1962; Узбек совет болалар адабиёти. Тошкент, 1969; Шермухамедов П. Ижод дарди. Тошкент, 1973; Давр қаҳрамон тақдирда. Тошкент, 1976; Сафаров О. Болалик куйчиси. Тошкент, 1976.

курашади; 6) китобхонга ижобий намуна, тақлид объекти бўлиб хизмат қилади¹⁰⁸.

Адабиётшунос Т. Бобоевнинг адабиёт тарихида яратилган жуда кўп ижобий қаҳрамонларнинг етакчи хусусиятларини умумлаштириб, ягона илмий тартибга солишга ҳаракат қилаётгани бир жиҳатдан маъқул, албатта. Бироқ, маълумки, ижобий қаҳрамон тушунчаси бир жойда қотиб қолган догматик қарашлар йиғиндидан иборат ҳодиса эмас, у ҳар бир яратилган ва кашфиёт даражасига кўтарилган ижобий қаҳрамон образи орқали ўзининг янги-янги қирраларини намоён қилаверади.

Шунга кўра, Т. Бобоевнинг ижобий қаҳрамоннинг етакчи белгилари сифатида тақдим этган асосий хусусиятларини ҳар бир асардаги ижобий қаҳрамон образидан излаш ёки унга тадбиқ этиш масалани жўнлантиришга, ижобий қаҳрамон образининг маълум бир андазалар асосидагина баҳоланишига олиб келади.

Бинобарин, ижобий қаҳрамон ҳақида фикрлаганда ҳар бир муайян асарнинг ўзига хос ифода усулидан, ижодкорнинг ғоявий-эстетик позициясидан, образ яратишдаги оригиналликдан келиб чиқиб индивидуал ёндашиш керакки, бу ҳол биринчидан, ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услубини, қаҳрамон яратиш маҳоратини белгилашга ёрдам берса, иккинчидан, ижобий қаҳрамонларнинг ҳам ҳаётдаги каби турли-туманлигини, ҳаётийлигини таъминлайди.

Совет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ижобий қаҳрамон ҳақидаги қарашларини яхлит ҳолда кузатадиган бўлсак, турли даврларда уни сунъий йўл билан гуруҳларга ажратиш, баъзан эса ижобий қаҳрамон тушунчасини инкор этиб, уни бошқа номлар билан аташга уриниш ҳолларини ҳам кузатиш мумкин. Чунончи, 50-йилларда ижобий қаҳрамонни «ижобий персонаж», «оддий одам», айрим ҳолларда эса (масалан, озарбайжон танқидчилигида) «реал қаҳрамон»¹⁰⁹ деган номлар билан аташни таклиф қилиш ҳоллари содир бўлган.

Адабий танқид 50-йиллардаёқ бу каби фикрларнинг бир томонлама эканлигини кескин танқид қилди. Хусусан, бу борада В. Озеров, С. Штут каби олимларнинг чиқишлари жуда катта роль ўйнади. В. Озеров ўз мақоласида ижобий қаҳрамонни юқоридаги каби номлар

¹⁰⁸ Бобоев Т. Ҳаёт материалдан бадий образга. Тошкент: Фан, 1976, 15-бет.

¹⁰⁹ Элчин. Танқид ва адабиётимизнинг проблемалари (Озарбайжон тилида). Баку, 1981, 260-бет.

билан аташга кескин қарши чиқади ва ижобий қаҳрамон масаласи адабиётдаги энг муҳим масалалардан бири эканлигини таъкидлайди.

В. Озеров ижобий қаҳрамон хусусидаги баҳсларга тўхталар экан, бу масалани айрим танқидчилар айтганларидек, маълум схемалар асосида эмас, балки ҳаётнинг адабиётдаги ғоявий-бадний ва эстетик талқини нуқтаи назаридан, даврнинг энг долзарб анъаналаридан келиб чиққан ҳолда ҳал этиш лозим бўлган масалалардан бири эканлигини кўрсатади.

«Янгилик ғоялари билан суғорилган совет адабиётининг ижобий қаҳрамони,— деб ёзади танқидчи,— ҳаёт қонунига асосланмай адабий шакл асосида механик равишда тасвирланган айрим китобларнинг персонажларидан анча йироқ. Социалистик эстетикада илғор кишини тўлалигича, унинг бутун имкониятлари билан тасвирлашга талаб, унинг ҳаётини тўлақонли, ўзига хос характери, маънавий дунёсини бутун мураккаблиги, бойлиги билан тасвирлашга бўлган талаб билан мосдир»¹¹⁰.

60-йилларнинг бошларидан бошлаб ижобий қаҳрамон тушунчасини инкор этиб, ёзувчилардан нуқул мураккаб қаҳрамон образини яратишни талаб қилиш ҳоллари юз берди.

Бу ўринда шуни таъкидлаш зарурки, реалистик адабиёт ёзувчилардан фақат ижобий қаҳрамон образини яратишни талаб қилмайди. Адабиётда худди ҳаётдаги каби турли хил қаҳрамонлар образини яратиш мумкин ва зарур. Жумладан, зиддиятли қаҳрамон, идеал, романтик қаҳрамон, ҳажвий қаҳрамон ва ҳатто мажозий қаҳрамонларнинг ҳам адабиёт саҳифаларидан ўрин олиши табиийдир. Бироқ, ҳаётдаги барча одамлар мураккаб характерга эга, шунинг учун асарларимизда фақат мураккаб қаҳрамонларни тасвирлашимиз керак, деган тушунча масаланинг моҳиятини етарли англаб олмасликдир. Маълумки, ҳаётдаги ҳар бир одам ўзига хос бир олам, мураккаб дунё. Ёзувчи шу одамнинг ҳаётини бутун мураккаблиги билан тасвирлаш орқали унинг характерини яратади. Шунга кўра биз уларнинг барчасини мураккаб қаҳрамон деб аташимиз керакми? Бизнингча, йўқ. Адабиёт ҳеч қачон ҳаётдан нусха кўчирмайди, балки ҳаётини воқеаларни саралаб, фақат ўз идеалига хизмат қиладиган томонларинигина бадний тафаккурдан ўтказди.

¹¹⁰ Озеров В. Правофланговый революции // Вопросы литературы. М., 1969. № 11. С. 6.

Ижобий қаҳрамон масаласига бағишланган муноза-
раларда танқидчи ва адабиётшунослар билан бир қа-
торда ёзувчилар, санъаткорлар ва ҳатто кенг китоб-
хонлар оммасининг ҳам иштирок этиши айни масала-
нинг ғоят ҳаётий ва долзарб эканлигидан далолат
беради.

М. Қўшжонов, С. Мамажонов, У. Норматов, П. Шер-
муҳамедов, Б. Имомов каби танқидчилар ўз мақола-
ларида ижобий қаҳрамон масаласининг энг муҳим то-
монларини қамраб олишди. Бу танқидчиларнинг куза-
тишларига хос бўлган энг характерли хусусият, бирин-
чидан ижобий қаҳрамон ҳаётийлик касб этиши орқали
ижодкорнинг катта мақсадини, ғойвий-бадий йўнали-
шини ўзида бадний акс эттириши лозим, деган қараш-
да кўринса, иккинчидан ёш китобхонга ўтказадиган
тарбиявий аҳамиятида намоён бўлади, деган илмий на-
зарни илгари суришларида кўзга ташланади.

Мана шу икки томонни ўзида бирдек мужассамлаш-
тирган қаҳрамонлар тўлақонли ижобий қаҳрамон дара-
жасига кўтарилиши мумкин, деган илмий-назарий қа-
раш мазкур изланишларнинг асосини ташкил этади.

Жумладан, С. Мамажонов Тошкентда болалар ва
ўсмирлар адабиётига бағишлаб ўтказилган кенгаш му-
носабати билан «Ёш ленинчи» газетасида эълон қилин-
ган «Ижобий қаҳрамон масаласи» номли мақоласида
драматик ва прозаик асарлар таҳлили орқали ўзбек
совет болалар адабиётида ижобий қаҳрамон масаласи-
га кенг тўхталлади. Танқидчи болалар драматургияси-
нинг аҳволига назар ташлар экан, замонавий мавзуда
бирорта ҳам ибрат бўларли тўлақонли ижобий қаҳра-
мон образи яратилмаганлигини жиддий танқид қилади.
Ижобий қаҳрамон образини яратишдаги камчиликнинг
асосий сабабларини чуқур таҳлил этиб, тўлақонли ижо-
бий қаҳрамон образини яратишда нималарга эътибор
берилиши зарурлигини қуйидагича кўрсатади: «Сўнгра
мазкур асарлардан чиқадиган муҳим хулоса шундаки,
асарда муҳим ижтимоий масала кўтариб чиқилса, бу
мазмун, ғоя қаҳрамонларнинг меҳнати, кураши, кескин
тўқнашуви асосида ифодаланса ва айниқса, уларни
акс эттириш учун зарур, қулай шакллар, бадний воси-
талар топилса, узоқ умрли, драматик асарлар яратиш
мумкин»¹¹¹.

Танқидчи насрий асарларнинг таҳлилига шу мезон
билан ёндашиб, Ҳ. Назир, Х. Тўхтабоев, Н. Фозилов,

¹¹¹ Ёш ленинчи, 1973, 25 октябрь.

Ф. Мусажонов, Л. Маҳмудовларнинг қаҳрамон образини яратишдаги маҳоратини очиб беради. Чунинчи Ҳ. Назир, Ф. Мусажонов, Л. Маҳмудов ижодини конфликтнинг кескинлиги ва ҳаётийлиги қаҳрамонларнинг руҳий дунёсини, руҳиятини чуқурроқ очишга олиб келган, деб баҳоласа, Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» романининг бош қаҳрамони Ҳошимжоннинг ажойиб қилмиш-қидирмишлари асосида ёзувчи икки муҳим фикрни илгари суради. Биринчиси — фақат ўқиш, ҳалол меҳнат қилиш орқалигина инсон ўз пиятига етиши мумкин демакдир. Ҳошимжоннинг саргузашти, тентираши шу ҳақиқатни унга сингдиради. Иккинчи фикр шуки, ёзувчи Ҳошимжон баҳонасида ҳаётимизда рўй бераётган қолоқлик, эскилик, ярамас иллатлар устидан аччиқ кулади. Фантастика, юмор мана шу ҳаётий ҳақиқатни чуқур ва таъсирли ифодалашга ёрдам берган, деган хулосага келади.

Кўриниб турибдики, танқидчи ижобий қаҳрамон масаласи ҳақида фикрлаганда ҳам энг аввало ҳаётийликка эришишни бош мезон деб билади.

Ижобий қаҳрамон масаласи ҳақида гап кетар экан, «Шарқ юлдузи» журнали томонидан 1976 ва 1984 йилларда уюштирилган баҳсларни айтиб ўтиш жоиздир. Бу баҳсларда жумҳуриятнинг таниқли ижодкорлари, танқидчилари иштирок этишди. Жумладан, адабий жараёнда Ҳ. Назир, Қ. Муҳаммадий, Ш. Саъдулла, П. Мўмин, Х. Тўхтабоев, Ф. Мусажонов каби ижодкорлар, М. Қўшжонов, С. Мамажонов, У. Норматов, Б. Имомов, С. Ирисхўжаева, С. Матжонов каби танқидчиларнинг билдирган фикрлари ижобий қаҳрамон муаммосини ҳар томонлама қамраб олди.

Бу кузатишларда асосий диққат-эътибор қуйидагиларга жалб этилди;

Биринчидан, «ижобий қаҳрамон» тушунчасининг ҳар қандай қадрсизланишига қарши курашиш;

Иккинчидан, тўлақонли ижобий қаҳрамон образи орқали ҳаётнинг муҳим масалаларини кўтариб чиқиш;

Учинчидан, ижобий қаҳрамоннинг маърифий-эстетик жиҳатдан тарбиявий ролини янада ошириш.

Масаланинг шу тариқа қўйилиши бежиз эмас. Чунки, баҳс қатнашчилари таъкидлаганидек, ўзбек совет болалар адабиётида тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратишда маълум сусткашликлар мавжуд. Яратилаётган қаҳрамонлар кўпинча анчайин майда-чуйда ишлар билан ўралашиб, катта ҳаётий муаммоларни унутиб қўймоқдалар.

Жумладан, Ҳ. Назир бу каби қаҳрамон ҳақида шундай деб ёзади: «Баъзи асарлар ана шундай муҳим проблемаларни кўтариб чиққанига қарамасдан, қийин ўқилади. Сабаби шуки, уларда сюжет, воқеа бор-ку, одам йўқ. Тўғрироғи, одамнинг оти бўлса ҳам, ўзи кўринмайди. Бу — қаҳрамон характери устида ишланмаганидан. Бунақа воқеаларни қаҳрамон ҳаракатга келтирмайди, балки муаллиф қаҳрамонни елкасидан судраб юради, ҳар қапча воқеа кечса ҳам, қаҳрамон характери сира ўзгармай қолаверади. Бу қаҳрамонларни конкрет характердан маҳрум бўлганлари учун бир-биридан ажратиб бўлмайди. Натижада, тахминийлик, шартлилик, юзакилик келиб чиқади. Ваҳоланки, ёш китобхон воқеалар ҳақида ахборот, маълумотларни эмас, балки хатти-ҳаракатларига йўлланма кутади. Болага қуруқ ўғит-насиҳат эмас, аниқ одамлар ибрати керак.

Ҳа, болалар адабиётига замоннинг илғор курашчан образлари зарур»¹¹².

Танқидчи С. Мамажонов ҳам болалар адабиётидаги камчиликлар ҳақида фикрлар экан, масалани янада аниқлаштириб, қаҳрамон яратишда йўл қўйилаётган нуқсонларнинг туб моҳиятини ишонарли таҳлиллар асосида кўрсатиб беради.

Мунаққид зерикарли, жозибасиз, бачкана қаҳрамонларнинг яратилишига асосий сабаб болалар ҳаёти ва руҳий дунёсининг чуқур ўрганилмаганлигида, бадий кашф қилинмаганликда, деб ҳисоблайди.

Танқидчи бу масаланинг яна бир муҳим томонига диққатни жалб қилади. Бу — мавзу майдалиги, сюжетдаги бир хиллик ҳам схематик қаҳрамонларнинг туғилишига сабаб бўлади, деб хулосалайди.

«Шунинг учун ҳам,— дейди бу ҳақда танқидчи,— адабиётимиз мавзу майдалигидан, бир хилликдан қанча тез фориг бўлса, у шунча илгарилайди. Чунончи, отонасининг гапига кирмаган ёки трамвайда кексаларга жой бермаган, усти-бошини озода тутмаган болалар тўғрисида қанчадан-қанча нарсалар ёзилмади (Ҳайвонот боғига бориб ёзиб келинган бир андазадаги асарларни айтмайсизми...), бундай асарларда қуруқ таъриф-тавсиф кўпу, бироқ, барча жанрдаги асарлар учун зарур бўлган воқеа-ҳаракат, таранг сюжет, драматик ҳолат, характерлар тўқнашуви, фикрлар ва туйғулар кураши йўқ»¹¹³.

¹¹² Шарқ юлдузи, 1976, 6-сон, 189—190-бетлар.

¹¹³ Ўша журнал, 196-бет.

С. Мамажонов сохта дидактика, шаклбозлик ва суст-кашлик ҳам энг аввало қаҳрамон характеридаги руҳий тасвирнинг заифлигидан келиб чиқади, дейди. «Психологизм — тасвирда ҳаётийликка эришиш, дегандай гап,— деб фикрини давом эттиради танқидчи — ёшларнинг бой қалби, онг оқими, руҳий дунёси, ранго-ранг кечинмаси, мураккаб руҳий ҳолати, характеридаги зиддиятлар, кучли ва кучсиз томонлар кўрсатилмас, таҳлил қилинмас экан, жонли қаҳрамонлар, ёрқин характерлар дунёга келмайди»¹¹⁴.

У. Норматов ҳам С. Мамажонов фикрларига ҳам-оҳанг тарзда ижобий қаҳрамон биринчи галда ҳаётний конфликтлар асосида ҳаётнинг катта масалаларини кўтариб чиқиши зарур, деб ҳисоблайди.

«Бунинг устига талай асарларда «ижобий қаҳрамон» тушунчасининг қадри туширилиб юборилаётир,— дейди танқидчи. Қора денгиз соҳилидан бир халта тош йиғиб, янги дўстлар орттириб қайтган ёки кўчада тўкилиб ётган пахтани териб олиб, қутичага солиб қўйган бола ҳам, уйда онасига кўмаклашган ёки кўчада йиғлаб турган болакайни юпатиб уйига элтиб қўйган қизалоқ ҳам «ижобий қаҳрамон» даражасига кўтариляпти. Оддий инсоний бурч ҳақида ҳам ёзиш керак, бироқ қаҳрамон тушунчасини қадрлаш ҳам зарур. Қаҳрамон ўз номи билан қаҳрамон, у оддий ҳаёт «никир-чикирлари»дан юксакроқ туриши, ўз ортидан бошқаларни етаклашга, давр ҳақиқатини, тийран фикрларни ташишга қодир бўлиши лозим»¹¹⁵.

Танқидчи ижобий қаҳрамон образини яратиш ҳақида фикрлар экан, яна бир муҳим масалани кўтариб чиқади. Бу — болалар адабиётида қишлоқ болалари ҳаётининг тасвирланиши масаласидир. У. Норматов қишлоқ болалари ҳаётини акс эттирувчи асарларга муносабат билдирар экан, уларнинг аксарият ҳолларда ўйинқароқ қилиб тасвирланишини танқид қилади.

«Аслида уларнинг ўйнаши учун вақти йўқ,— дейди танқидчи. Ахир улар аввало ўқийди, ўқишдан кейин рўзғор ишларига қарашади, бола кўтаради, томорқада ишлайди, сигир боқади, уйдаги қўй-қўзилар учун ўт юлади; бунинг устига дарсга тайёргарлик кўриши, телевизор томоша қилиш, пайти келганда ғўзани ягана қилиш, кузда эса, одатдагидек, ўқишни йиғиштириб қўйиб, ойлаб пахта териши керак...

¹¹⁴ Уша журнал.

¹¹⁵ Уша журнал, 208-бет.

Республикамизнинг улкан пахта хирмонида жажжи бармоқларнинг ҳиссасини ҳамма ҳам яхши тасаввур этавермаса керак.

Ана шу улкан ижтимоий вазифаларни адо этаётган кичкинтой заҳматкашларнинг адабиётдаги тўлақонли образи қани. Ҳали у яратилган эмас»¹¹⁶.

Дарҳақиқат, танқидчи кўтариб чиқаётган масала ғоят ҳаётийдир. Партиянинг мактаб таълим-тарбия системаси юзасидан чиқарган «ислоҳ»ида ҳам меҳнат тарбиясига жуда катта аҳамият берилди. Адабиёт ҳам ёшларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашда асосий воситалардан бири бўлиши керак.

Ижобий қаҳрамон хусусида гап кетар экан, яна бир муҳим масалани четлаб ўтиб бўлмайди.

Сўнгги вақтларда бизга қандай ижобий қаҳрамонлар керак, деган масала ҳам ғоят долзарб бўлиб қолмоқда. Бу масала ҳам жуда баҳсли характерга эга бўлиб, турли хил мунозараларга сабаб бўлмоқда. Бир гуруҳ танқидчи ва адабиётчилар бизга бугунги кунда Павел Власов, Павел Корчагин, Чапаев, Тимур, Стёпа амаки типидagi қаҳрамонлар керак, деб чиқишмоқдалар. Бу фикр Иттифоқ миқёсида айтилиб ўзбек танқидчилигида ҳам тез-тез тилга олинмоқда¹¹⁷. Шу ўринда яна табний ва қонуний савол туғилади: бу фикрларда қанчалик ҳақиқат мавжуд? Эҳтимол шу каби чиқишлар ҳам юқоридаги каби фикрларнинг юзага келишига сабабчи бўлаётгандир?

Авалло шуни айтиш керакки, юқорида номлари тилга олинган қаҳрамонлар бугунги кун китобхонларига жуда катта ибрат мактабини ўташмоқда. Бу қаҳрамонлар тақдирини ҳаяжонланмасдан туриб, бефарқ ўқийдиган китобхоннинг ўзи бўлмаса керак. Бунинг боиси нимада? Бизнингча, энг аввало атоқли ёзувчиларимизнинг катта истеъдод эгаси эканлигида, ўз қаҳрамонларига қалб кўрини сингдириб, жон ато қилиб ҳаётий қаҳрамон даражасига кўтара олганликларидадир. Шу жиҳатдан қараганда бу қаҳрамонлар реалистик адабиётнинг яхши намуналари эканлиги шубҳасиз. Бинобарин, бугунги кунда ижод қилаётган ҳар бир ижодкор ўз қаҳрамонларининг яшовчанлигини, ҳаётийлигини, тарбиявий

¹¹⁶ Шарқ юлдузи, 1976, 6-сон, 189—190-бетлар.

¹¹⁷ Қаранг: Норматов У. Гўзаллик билан учрашув. Тошкент, 1976, 158-бет; Мамажонов С. Ишонч ва бурч. Тошкент, 1982, 12—13-бетлар; Имомов Б. Ўзбек совет болалар адабиёти юксалиш йўлида. Тошкент, 1973; Назир Ҳ. Катта тарбиявий қуролмиз: Ўзбек болалар адабиёти. Тошкент, 1976, 11-бет ва б.

аҳамиятини таъминлаш учун худди Павел Власов, Павел Корчагин, Тимур, Стёпа амаки, Олег Кошевой, Отабек, Кумуш, Йўлчи каби қаҳрамонларни яратган ёзувчилар каби ижод қилиш қобилиятига эга бўлишлари керак.

Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томондан, агар эътибор берилса, юқорида номлари зикр этилган қаҳрамонларнинг ҳар бири маълум даврнинг, айтиш мумкинки, конкрет бир даврнинг маҳсулидир. Бу қаҳрамонлар айна ўша даврда ҳаракат қиладилар, конфликтлар ҳам шунга мос. Чунончи Павел Власов асримиз бошларидаги инқилобий ҳаракат иштирокчиси бўлса, Павел Корчагин, Чапаевлар граждандар уруши ва ундан сўнгги давр учун хос. Гофир ва Жамила, Отабек ва Кумуш, Йўлчи ва Гулнорлар эса инқилобдан олдинги даврдаги ўзбек халқининг типик вакиллари сифатида намоён бўладилар. Шу ҳолнинг ўзиёқ, бу қаҳрамонларнинг бир-бирларини такрорламайдиган ҳаётий қаҳрамонлар эканлигини кўрсатади.

Шундай экан, бу қаҳрамонлардан, улар ҳаракат қилган даврлардан бутунлай фарқ қилувчи, яшаш тарзи, кураш тарзи тамоман ўзгариб кетган бугунги кун ижодкорларидан айна шу типдаги қаҳрамонлар яратишни талаб қилиш нотўғри бўлар эди.

«Ўйлаймизки, бугунги кунда «қаҳрамон» терминига бир оз бошқачароқ, анча ижодий, диалектик ёндашиш керак,— деб ёзади атоқли совет ёзувчиси Чингиз Айтматов,— билмадим, ўтмишдаги китоблар, санъат асарлари бўйича эга бўлган тасаввуримиздаги қаҳрамонларга ўхшаган қаҳрамонларни энди кутиш керакмикин? Ўша Чапаев, Павел Корчагин ўз вақтида мамлакатимиз учун характерли, етакчи хусусиятларни ўзларида ифодалаганлар. Лекин бугун адабиётдан, санъатдан худди шундай қаҳрамонлар пайдо бўлишини, уларнинг худди шундай ҳаракат қилишларини талаб қилиб бўлмайди. Чунки ҳаёт конфликтлари ҳам бошқача. Бугун бизда қандайдир душман билан очиқ кураш формаси йўқ. Кураш бормоқда, аммо бу кураш анча яширин, сезиларсезилмас ўтмоқда. Аммо авваллари бўлганидек, қаҳрамон ҳозир ҳам азбаройи юксак ва жиддий мақсадлар учун ўз оромини қурбон қилиши керак»¹¹⁸.

Бу ўринда бадий асарга, жумладан ижобий қаҳрамонга оид яна бир масалани унутиб бўлмайди. Бу қаҳрамоннинг оригиналлиги масаласидир.

¹¹⁸ Театральная жизнь. 1982. № 17. С. 11.

Оригиналлик ёзувчидан адабиёт оламига мутлақо янги мавзу ва такрорланмас сюжет линиясини олиб киришни талаб этмайди. Адабий тажриба шуни кўрсатадики, бир мавзуда юзлаб асарлар яратиш мумкин. Ассий гап ўша мавзу ёки сюжетнинг олдинги асарларда акс этмаган, жамият учун, халқ учун муҳим томонларини санъаткорона кўз билан кўра ва тасвирлай ола билишдадир.

Ижобий қаҳрамон хусусида ҳам шуни айтиш мумкин. Ньютоннинг «Бутун олам тортилиш қонуни»нинг яратилишига битта олма сабабчи бўлгани сингари чинакам санъаткорлик билан яратилган ҳар бир ҳаётий қаҳрамон ҳам ўнлаб, эҳтимол юзлаб янги қаҳрамонларнинг туғилишига замин бўлиши мумкин. Лекин бу деган гап кейинги яратилган барча қаҳрамонлар ўша биргина қаҳрамонга тақлидан яратилди, деган гап эмас. Бу қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир олам бўлиши лозим. Бу эса биринчи навбатда ижодкор маҳоратига боғлиқ. Шунинг учун ҳам «ижобий қаҳрамон масаласи — маҳорат масаласидир», дейди атоқли болалар шоири Қуддус Муҳаммадий. Бинобарин, ҳамма гап мана шу маҳоратни қай даражада намоён қила олишида, уни бадний ижодга кашфиётона татбиқ эта билишдадир.

Ўзбек совет болалар адабиёти танқидчилигида ижобий қаҳрамон образини яратиш масаласи ҳақида сўз юритилар экан, қаҳрамон характерининг ҳаққонийлигини таъминловчи барча воситалар ҳисобга олинганлигини кўриш мумкин. Жумладан, типик характер билан типик шароитнинг мутаносиблиги, замон ва қаҳрамон муносабати, сюжет ва характер бирлиги ҳамда қаҳрамон тилининг индивидуаллиги ва деталларнинг ҳаққонийлиги каби масалалар нуқтаи назаридан таҳлил қилишга эътибор кучайди.

Типик характерларнинг типик шароитларда тасвирланиши қаҳрамон характерининг ҳаққонийлигини белгиловчи энг етакчи хусусиятлардан биридир. Ҳар қандай воқеа-ҳодиса ва унда ҳаракат қилувчи кишилар ҳам маълум даврнинг маҳсулидир. Уларнинг тушунчаси, табиат ва жамиятга, бир-бирларига бўлган муносабатлари ўша даврнинг энг характерли жиҳатларидан келиб чиқади. Бинобарин, инсоншунослик ҳисобланувчи адабиёт ҳам ижтимоий онг шаклининг маҳсули сифатида маълум бир даврнинг муҳим хусусиятларини ўзида акс эттиради.

«Менинг фикримча,— деб ёзган эди Ф. Энгельс

Маргарет Геркнессга ёзган мактубида,— реализм деталларнинг ҳаққонийлигидан ташқари, типик характерларнинг типик шароитда ҳаққоний тасвирланишини ҳам тақозо этади»¹¹⁹.

Айрим танқидчилар болалар адабиётида яратиладиган ижобий қаҳрамонлар ўзида фақат ижобий хусусиятларни мужассамлаштиришлари зарур, бу қаҳрамонларнинг ҳаётийлиги ўзига тенг турган салбий қаҳрамон образига қарши кураш жараёнида таъминланади ва шу тариқа ёш китобхонга ибрат бўлади, деган фикрларни айтдилар.

Шу жиҳатдан А. Суюмов, Н. Раҳимов, У. Рашид каби танқидчиларнинг фикрлари характерли. Чунончи, А. Суюмов бу ҳақда «Ижобий қаҳрамон образини қоқлик ва ёмонликка қарши, шу қаҳрамоннинг юксалишига, олға қараб боришига гов бўладиган тўсқинликларга ва салбий кучларга қарши курашдан ташқарида яратиш мумкин эмас. Шу билан бирга замонамизнинг ижобий қаҳрамонини, юксак орзулар учун курашувчи кишини куйлаганда унга қарши турган кучларни кучсиз қилиб кўрсатадиган бўлсак, бу ҳолда ижобий қаҳрамон характерининг етарли кўрсата олмай қоламиз»¹²⁰, деб қаҳрамон характерининг ҳаётийлигини юзага келтиришда хизмат қиладиган шароит ва зиддиятларини белгилашга ҳаракат қилади.

Адабиётшунос Н. Раҳимов эса ижобий қаҳрамон образининг ҳаётийлигини таъминловчи бир неча хусусиятларни қуйидагича кўрсатади:

«Биринчидан, ижобий қаҳрамон характерини очаётганда ёзувчи социал конфликтда қатнашувчи кучларни мумкин қадар аниқ белгилаши зарур, токи бола буни қийинчиликсиз ва тез тушуниб етсин;

Иккинчидан, асар сюжети етарли даражада тез ва жонли ривожлантирилиб борилсин. Акс ҳолда ёш китобхондаги қизиқиш сусайиб, сўниб қолади;

Учинчидан, воқеалар тасвири таъсирли, асар тили эса ихчам, образли ва тушунарли бўлиши лозим»¹²¹.

Агар эътибор берилса, А. Суюмов билан Н. Раҳимовнинг ижобий қаҳрамоннинг ҳаётийлигини таъминловчи воситалар хусусидаги кузатишларида муайян уйғунлик

¹¹⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик. 1-том. Тошкент, 1975, 7-бет.

¹²⁰ Суюмов А. Кичкинтойлар адабиёти. Тошкент, 1962, 43—44-бетлар.

¹²¹ Ўзбек совет болалар адабиёти. Мақолалар тўплами. Тошкент, 1969, 155-бет.

сезилиб туради. Бу муштараклик айниқса, ижобий қаҳрамон характерининг ҳаётийлигига эришишда унга тенг турадиган салбий типлар зарур, деган хулосада кўзга ташланади. Демак, танқидчилар типик характернинг типик шароитда яратилиши ҳақида фикрлаганда, энг аввало ижтимоий зиддиятнинг тенг мутоносиблигига эътибор беришмоқда.

Бу фикр муайян асарларга нисбатан қўлланилмоқда. Шу маънода бу каби фикрларнинг 50—60-йиллар танқидчилигида айтилишининг ҳам маълум асослари бор. Негаки, бу даврда яратилган кўпчилик асарлар айна шу типдаги конфликтлар асосига қурилган эди. Баъзи асарларда ижобий қаҳрамон ўзидаги ижобий хусусиятлар билан, хатти-ҳаракатлари, изланишлари билан ўзига тенг турган салбий қаҳрамонга таъсир этади ва шу орқали салбий қаҳрамоннинг тузалишига сабабчи бўлади. Шу жиҳатдан Ҳ. Назирнинг «Кўкорол чироғлари» қиссаси, қатор ҳикоялари, О. Ёқубовнинг «Тенгдошлар» повести, «Эр бошига иш тушса» каби романлари ҳам характерли. Мазкур асарларда ижобий қаҳрамонлар ўзларининг фаоллиги, хулқ-одоби ва бошқа фазилатлари билан айрим қолақ, одобсиз ўқувчиларнинг қайта тарбияланишига сабабчи бўлади.

Сўнги пайтларда яратилган кўпчилик асарларда ҳам шундай конфликт орқали ижобий қаҳрамон характерини очиш кўзга ташланади. Шу ўринда Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими», Л. Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам» романларини тилга олиш мумкин.

Болалар адабиётида бу хусусият, айниқса мажозий типдаги қаҳрамонлар характерини очишда яққол намоён бўлади. Қуддус Муҳаммадийнинг «Қўнғизой билан Сичқонбой»идан тортиб Пўлат Мўминнинг «Қовоқбой билан Чаноқбой»игача яратилган кўпчилик ҳажвий асарлар ўзининг шу хилдаги конфликт билан ажралиб туради.

Шу жиҳатдан А. Суюмов билан Н. Раҳимовнинг фикрлари тўғри бўлса-да, адабиётда яратиладиган барча қаҳрамонларга нисбатан бирдек татбиқ этиб бўлмайди. Чунки шундай асарлар ҳам борки, уларда қаҳрамон характери салбий образлар билан бевосита кураш жараёнида эмас, балки психологик конфликт асосида яратилади. Бу хил қаҳрамонлар ўз характеридagi айрим нуқсонларни, камчиликларни бартараф этиш учун ўзи билан ўзи курашади. Натижада бу хил асарларда коллизия етакчилик қилади.

Албатта, бу конфликтнинг асосида ҳам субъектив омиллар билан бир қаторда объектив омиллар ҳам маълум роль ўйнайди. Чунки ҳаётдаги ҳеч бир воқеа-ҳодиса реал воқеликдан ташқарида рўй бермайди.

Бу жиҳатдан М. Ф. Достоевскийнинг «Жиноят ва Жазо», Ч. Айтматовнинг «Оқ кема» асарларининг бош қаҳрамонлари Раскольников ва бола характеридаги асосий шаклланиш жараёни ибратлидир.

Ҳар икки қаҳрамоннинг маънавий дунёсида маълум муштарак хусусиятлар мавжуд. Раскольников ҳам, бола ҳам ўзлари ҳаёлан яратиб олган олам билан яшашади. Уларнинг ўз идеали бор. Аммо бу идеалда кескин фарқлар мавжуд. Раскольников капиталистик тузумда яшайди. Шунинг учун ҳам унинг қарашлари ижтимоий характерга эга. У мавжуд ҳаёт тарзини ўзгартириш учун албатта маблағ зарур, деб билади. Шу туфайли жиноятга қўл уриб, судхўр кампир ва унинг қизини ўлдирганда ўзини ҳақ деб билади. Бу ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, кампирнинг ўлдирилиши билан боғлиқ бўлган ташқи омиллар Раскольников характерида шаклланиб вояга етган катта ғоя — ички омил таъсири натижасидир. Шу боис ёзувчи Раскольников маънавиятидаги мураккабликни бутун борлиғи билан кўрсатишга ҳаракат қилади. Бинобарин, қаҳрамон характерининг шаклланишида унга тенг турадиган салбий образ йўқ. Тузумга нисбатан, Раскольников миллиондан бир зарра, холос. Лекин у ҳаёлида яратган идеал туфайли шу тузум қоидаларини ўз билганича ўзгартиришга ҳаракат қилади.

«Оқ кема»да эса вазият бошқача. Асардаги воқеалар бизнинг кунларимизда бўлиб ўтади. Ҳаётда Ўрозқул сингари кишилар учраб туради. Аммо бола ҳалокатининг бош сабабчиси Ўрозиқулларгина эмас. Ҳамма гап бола ҳаёлида яратилган идеал — Она буғи фожиасида. Агар бола Она буғи афсонасини билмаганда ва унга ишонмаганда эди, Ўрозқулнинг ҳақоратлари, ичкилик ичиб қилган безориликлари — бари ўткинчи бир ҳодиса бўлиб, бола характерида китобдагидек туб бурилиш ясамаслиги мумкин эди.

Шу жиҳатдан қараганда, бу асарда ҳам бола характерининг очилишида ташқи омил Ўрозқул, Мўмин чол бир восита ролини ўйнаб, асосий воқеа унинг ўзи билан ўзи олиб борган курашида, ҳаёлида жонлантирган Она буғи ва Оқ кема афсоналаридадир.

О. М. Шведованинг «Совет адабиётшунослигида бо-

лалар китобидаги руҳий тасвир масалалари»¹²² номли мақоласида кўрсатилишича, руҳият масаласи болалар адабиётшунослигидаги энг баҳсли масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Дарҳақиқат, умумсовет болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигида коллизия асосида характер яратиш ҳақида турли хил фикрлар айтилмоқда. Айрим танқидчилар болалар учун яратилган қаҳрамонлар содда, аниқ тасвирга эга бўлиши, улар характеридаги мураккаб руҳий жараёнларнинг тасвирини бериш шарт эмас, десалар, бошқалари аксинча, болалар адабиётида ҳам коллизия асосида характер яратиш зарур, деб ҳисоблашади. Шу жиҳатдан А. Морозова, Ю. Дюжев, Л. Разгон каби танқидчиларнинг кузатишлари характерли. Чунончи, А. Морозова кейинги давр болалар прозасида воқелик ҳаётий конфликт асосида бутун мураккаблиги билан акс этаётганлигини алоҳида таъкидлади. Бу ҳолни даврнинг ўз хусусияти тақозо этмоқда, дейди танқидчи¹²³.

Ўзбек совет болалар адабиётида ҳам сўнгги пайтларда ички коллизия орқали қаҳрамон характерининг шаклланиш жараёнини кўрсатувчи асарлар яратила бошлади. Шу жиҳатдан Э. Раимовнинг «Эҳ, биз катталар» қиссаси характерли. Қиссада ёш бир оила бошлиғи—Абдуллажоннинг энгилтаклиги оқибатида ажралишиб кетган оила фарзанди—5 синф ўқувчиси Жалолиддин маънавиятидаги мураккаб ҳолатлар, кескин ўзгаришлар ҳикоя қилинади.

Жалолиддин асар бошидаёқ ақлли, одобли, саришталикни ёқтирадиган, оёқ кийимлари доимо ярақлаб турадиган, Абдуллажоннинг гапи билан айтганда, «каттани кесиб, кичкина қилиб қўйгандай» бола. Хуллас, асар бошидаёқ бекаму кўст ижобий қаҳрамонни кўргандек бўламиз. Аммо Жалолиддин ёзувчининг бу қолипдаги қаҳрамонига айланиб қолмаган. Ижодкорнинг маҳорати шундаки, юқоридаги тасвирларда, қаҳрамоннинг одобу зийраклигида, ўзинга хос жилмайишида бир мунг бера оладикки, бу ҳол оғир шароитга тушиб қолган ёш қаҳрамоннинг руҳий дунёсини очувчи, ҳаётийлигини таъминловчи воситага айланади.

«Эҳ, биз катталар» қиссаси болалар адабиётининг мақсад ва вазифалари ҳақида қатор мулоҳазаларнинг туғилишига туртки бўладиган асардир. А. С. Макаренко

¹²² Проблемы детской литературы. Межвузовский сборник. Петрозаводск, 1979. С. 35—36.

¹²³ Там же, С. 35.

болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида ёрқин кўзга ташланиб турадиган оптимизмни таъкидлаган эди. Ҳақиқатан ҳам, болалар асар қаҳрамонларининг ҳар қандай шароитда ҳам қийинчиликларни мардонавор енгиб чиқишини исташади. Бизнингча, бу хусусият коллизия асосида яратилган асарларда ҳам ўз ифодасини топиши зарур. Асарнинг бош қаҳрамони Жалолиддиннинг фақат изтироб чекиб, қайғули ўй-хаёллар оғушида юриши ёш китобхонда нохуш таассуротлар ҳам туғдириши мумкин. Ҳаётнинг гоят муҳим муаммосини коллизия асосида ёритишга ҳаракат қилган ижодкорлар болаларга хос бўлган ана шу хусусиятларни ҳам ёдда тутишлари зарур.

Нурали Қобулнинг «Дунётепанинг деви», Ф. Мусажоновнинг «Қаҳрамон» номли ҳикояларининг қаҳрамонлари ҳам коллизия асосида ривожлантирилади. «Дунётепанинг деви» ҳикоясининг қаҳрамони қариялардан эшитган эртақлардаги девни ҳаёлан яратиб олади. Ҳар куни эрталаб қўй боқиб кетар экан, жар ёқасида албатта дев яшириниб ётибди, деган тушунчага ўзини ишонтиради. Натижада бир куни ҳаёлида яратган девни кўриб, ҳушидан кетади.

«Қаҳрамон» ҳикоясининг қаҳрамони Комилжон ҳам уйда ёлғиз қолганда ҳаёлан яратган дев ва ялмоғиз кампирлар «қуршови»да қолади. Қўрқув туфайли онаси ишдан келгунча қўшниси Наима опаникига чиқиб ўтирмақчи бўлади. Наима опаларни кига чиқмоқчи бўлиб турганда бирдан унинг ўғли Қутбиддин ёдига тушади. У Қутбиддинни ёқтирмас эди. Шунинг учун ундан қўрқоқ деган ном олишдан ор қилиб, уларни кига чиқиш фикридан қайтади.

Демак, Комилжоннинг ўзидаги қўрқоқлик хусусиятини енгиши асосий лейтмотивини ташкил этади. Юқорида таъкидлаганидек, ташқи омил — «дев ва ялмоғиз кампир» ҳамда Қутбиддинлар Комилжон характерининг ўзгаришида маълум даражада роль ўйнасаларда, ижодкорнинг асосий нияти бош қаҳрамоннинг ўзини ўзи идора қилиш фикрини амалга оширишда бир восита сифатида хизмат қилади. Бу ўринда ҳам Комилжон характеридаги ўзгаришлар коллизия ички кураш орқали акс эттирилади.

Демак, ижобий қаҳрамон фақат ўзига тенг салбий қаҳрамон билан тўқнашувларидагина ўзлигини тўла намоеён қилади ва ҳаётнийлик касб этади, деган фикрни ҳар бир асар қаҳрамонларига тадбиқ этавериш масалани жўнлантирилишига, шаклбозликка сабаб бўлади.

«Кун тартибида, шубҳасиз, қаҳрамон,— дейди та-ниқли танқидчи И. Мотяшов, «Ўтган кун ва келажак кун» номли мақоласида, аммо қаҳрамон аввалги ту-шунчадаги қаҳрамон эмас. Ҳатто яқиндаги «Бизда ҳар ким ҳам қаҳрамон бўлиши мумкин», деган машҳур қоидада ҳам эмас. У пайтда маълум бир қаҳрамонлик кўзда тутилар эди. Бугун биз қаҳрамон тушунчасига асосан маълум бир воқеа-ҳодиса ҳақидаги тушунчани киритамиз, бу ерда қаҳрамонлик аҳамиятга эга бўлса-да, лекин асар асосини ташкил этмайди»¹²⁴.

Ўзбек совет болалар адабиётига ҳам шу мезон билан назар ташласак, воқеликни бадий акс эттиришни ва қаҳрамонни давр руҳи билан нурлантирган ҳолда тас-вирлаши жиҳатидан янги қадам ташланганлигини се-замиз.

Адабий танқид Ҳ. Назир, К. Икромов, Қ. Ҳикмат, Қ. Муҳаммадий, П. Мўмин, И. Муслим, Ш. Саъдулла, Т. Йўлдош, Х. Тўхтабоев, Т. Пўлатов, Н. Фозилов, Ҳ. Пўлат, Э. Раимов, Ф. Мусажонов, Л. Маҳмудов, С. Анорбоев, А. Обиджон, А. Кўчимов каби ижодкор-ларнинг асарлари мисолида ижобий қаҳрамоннинг ҳаё-тийлиги масаласини ўрганар экан, асосий диққат-эъти-борни қаҳрамон тўлақонли қаҳрамон даражасига қўтар-рилганми ёки йўқми, деган масалага қаратди. Бунинг сабаби маълум. Қаҳрамоннинг тарбиявий салмоғи ҳам, унинг ҳаётийлиги ҳам аввало ижодкорнинг ишонтира олиш маҳорати билан белгиланади. Бинобарин, танқид-чилик ижодкордан энг аввало тўлақонли қаҳрамон об-разини яратишни талаб қилади. Аммо болалар учун тўлақонли қаҳрамон образини яратишнинг бир талай ўзига хос томонлари борки, уларни диққат-эътибордан қочирмаслик керак.

Маълумки, болалар адабиёти кучли тарбия қурол-ларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам танқид-чиликда болаларга аталган қаҳрамонларни таҳлил қи-лингanda уларнинг ҳаётийлиги ва тарбиявий роли ҳа-қида бирдек фикр юритиш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис танқидчилик ҳар бир асарга баҳо берганда ижобий қаҳрамон ёш китобхонни қай даражада тарбиялаши мумкин, деган масалани ҳам назардан қочирмайди. Бо-лалар адабий танқидчилигининг ўзига хос жиҳатлари-дан бири ҳисобланган бу хусусият сўнгги давр танқид-чилигида ёрқин кўзга ташлана бошлади.

Шу жиҳатдан М. Кўшжонов, П. Шермухамедов,

¹²⁴ Детская литература. Сборник статей. М., 1973. С. 82—83.

У. Норматов, С. Мамажонов, Б. Имомов, О. Сафаров, Х. Эгамов, С. Матжонов каби танқидчиларнинг мақолаларини тилга олиш мумкин.

Адабий танқид қатор асарларни таҳлил қилар экан, ижобий қаҳрамон образи яратиш борасида бир неча нуқталарга диққатни жалб қилди: Чунончи, танқидчи У. Норматов типик характерларнинг типик шароитда яратилиши хусусида фикрлар экан, шундай деб ёзади: «Қаҳрамон — ёзувчининг ҳаётга муносабатини кўрсатувчи бир восита. У ёш ёки қари эканлигидан, катталар ёки болалар адабиётига мансуб бўлишидан қатъи назар, даврнинг муҳим томонларини, ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги концепцияларини ўзида мужассам этсин, маълум социал гуруҳ руҳиятини, орзу-интилишларини, кучли ва заиф жиҳатларини аниқ, бетакрор тарзда ифода қилсин»¹²⁵.

У. Норматов ижобий қаҳрамон яратиш масаласини адабиётда энг муҳим масалалардан деб билади. Юқоридаги кескин ва ҳаққоний талаблар ҳам шу туфайлидир. Лекин бу кузатишда ижобий қаҳрамон «даврнинг муҳим томонларини, ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги концепцияларини ўзида мужассам этсин», деган қатор ибратли фикрлар билан бир қаторда айрим ноаниқликлар ҳам учрайди. Бу ноаниқлик, аввало танқидчи ишлаган «давр типич» деган фикрда кўзга ташланади. Назаримизда, ижобий қаҳрамоннинг адабий тип даражасига кўтарилиши билан «давр типич» деган тушунчани айнан тенг деб қабул қилиб бўлмайди. Чунки, «давр типич» деган тушунча жуда кенг маънони ифода этиб, уни муайян асарларга татбиқ қилинмайди. Негаки, ҳар бир адабий тип даражасига кўтарила олган ижобий қаҳрамон У. Норматовнинг ўзи таъкидлаганидек, «маълум социал гуруҳлар» учунгина тип бўла олиши мумкин. Масалан, Павел Власов инқилоб арафасида инқилобий онги ўсиб келаётган ишчи—инқилобчилар учун тип ҳисобланса-да, бошқа ижтимоий синф, айтайлик деҳқонлар учун тип бўла олмайди. Танқидчи ҳам кейинги айрим мақолаларида бу фикрини ўзгартириб, бадий тип деган терминни ишлатади¹²⁶.

М. Қўшжонов болалар учун яратилган ижобий қаҳрамонларнинг типиклиги ҳақида фикрлаганда биринчи галда уларни ўз муҳити билан текширишга интилади. Танқидчи фикрича, болалар адабиётида қаҳрамон ҳара-

¹²⁵ Норматов У. Гўзаллик билан учрашув. Тошкент, 1976, 158-бет.

¹²⁶ Қаранг: Шарқ юлдузи, 1984, 3-сон, 175-бет.

кат қиладиган учта муҳим муҳит бор: бола — мактаб, бола — оила ва ниҳоят, болаларнинг ўзаро муносабатлари¹²⁷. Мана шу учта муҳит йиғилиб шароитни ташкил этади ва шу шароитда ҳаракат қилаётган қаҳрамонларнинг ҳаётийлигини таъминлайди.

С. Мамажонов ҳам қаҳрамон характерининг типиклигига эришишда муҳитнинг ролига катта баҳо беради. Танқидчи Х. Пўлатов ва Э. Рапмов асарларнинг таҳлили орқали қаҳрамон характерининг шаклланишида оила ва жамоа муҳитининг роли жуда катта, деган фикрни илгари суради.

Х. Пўлатовнинг «Ўғлимнинг ўртоғи» повестида ёмон болаларнинг пайдо бўлиши энг аввало оила муҳитига боғлиқ, деган ғоя илгари сурилади¹²⁸, дейди танқидчи.

Болалар адабиётида яратиладиган қаҳрамонларнинг типиклиги масаласи уларни ўз муҳитида тасвирлашга интилиш ва энг муҳими, болаларга фақат тарбияланувчилар деб қарамасдан, балки ўзига хос равишда шаклланиб келаётган характерлар, деб қараш ҳоллари умумсовет болалар адабиёти танқидчилигига хос ҳодисадир.

Таниқли рус совет болалар адабиёти тадқиқотчилари ва қардош жумҳуриятлар болалар адабиёти мутахассисларининг чиқишларида бу масала у ёки бу томондан кенг йўналишда ёритила бошланди. Шу жиҳатдан И. Мотяшовнинг кузатишлари ибратли. Танқидчи болалар характерини шакллантирувчи етакчи хусусиятларни тўғри кўрсатади. Бу хусусиятларга боланинг ота-она, мактаб жамоаси, умуман катталар билан айна пайтда уларнинг бир-бирига бўлган муносабатлари киради. И. Мотяшов бу ўринда асосий эътиборни болаларнинг ўзаро муносабатларига қаратади. Танқидчи фикрича «болалар асосан болалар орасида шаклланади»¹²⁹.

Ҳақиқатан ҳам, болаларни кузатганимизда, улар характерига энг аввало ўз микромуҳити кўпроқ таъсир этишини кўриш мумкин. Албатта, бу ўринда ота-она ва мактаб жамоасининг, умуман катталарнинг ҳам тарбиявий роли муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, мана шу хусусиятлар бугунги ўзбек болалар прозасининг ҳам ютуқларини белгиловчи омиллардан бирини ташкил эта-

¹²⁷ Қўш жонов М. Моҳият ва бадият. Тошкент, 1977 215-бет.

¹²⁸ Ўзбек болалар адабиёти. Мақолалар, адабий портретлар. Тошкент, 1976, 68-бет.

¹²⁹ Мотяшов И. Путь к книге. М., 1964. С. 69.

ди. Бу ҳол айниқса, Х. Назирнинг «Кенжатай», Н. Фозиловнинг «Саратон», Л. Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам», Э. Раимовнинг «Ажаб қишлоқ» каби қиссаларининг қаҳрамонлари тимсолида яққол кўзга ташланади. Бу асарларнинг қаҳрамонлари кўпроқ бир-бирлари билан бўлган муносабатларда шаклланадилар, вояга етадилар.

Шу ўринда ушбу далилни келтириш зарурати туғилади. Маълумки, ҳар бир ота-она, мактаб ўқитувчилари болаларга доимо ҳалол, покиза, ўқимишли, ростгўй инсон бўлиб етишиш зарурлигини таъкидлашади. Мактабда ўқитилаётган ҳар бир соат дарс, уйда катталар томонидан қилинаётган ҳар бир насиҳат ва танбеҳлар мана шу мақсадни кўзлайди. Аммо шунга қарамасдан айрим болаларда баъзи бир ёмон одатлар пайдо бўлади, баъзан бу одатлар катталашиб, жиноятларнинг содир бўлишига олиб келади. Ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Айтайлик, хулқи бузуқ бола яхши болалар муҳитида ўз характерини ўзгартириши ва одобли болага айланиши ҳам мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам бу кўпроқ болаларнинг ўзаро муносабатлари маҳсули сифатида характерлидир. Худди шу жиҳатларини назарда тутиб, танқидчи И. Лупанова ҳам «..болалар нафақат тарбияланувчилар манбаи, улар характерлардир!»¹³⁰, деб таъкидлайди.

Қаҳрамонларнинг образларини яратиш, уларнинг замон билан диалектик бирлиги масаласини тадқиқ этиш умумсовет танқидчилиги билан ҳамоҳанг қадам ташлаётган ўзбек совет болалар адабиёти танқидчилигининг ҳам етакчи хусусиятига айланиб бораётганлиги қувончлидир. Бу ҳол, айниқса С. Мамажонов, П. Шермухамедов, Б. Имомов, С. Ирисхўжаева ва бошқа танқидчиларнинг изланишларида ҳам кўринади.

П. Шермухамедов фикрича, болалар адабиёти қаҳрамонлари ҳам катталарга аталган қаҳрамонларга ўхшаш бадний ижоднинг умумий қонуниятлари асосида яратилади. Яъни, реалистик услубнинг ижобий қаҳрамонни доим ўсиш-ўзгаришда, ҳаётнинг муҳим жабҳаларида бошқаларга ўрпақ килиб тасвирлаш ва муҳими—ғоявий-бадний баркамол инсон қиёфасини шакллантириш даркор, деган талаблари болаларга аталган қаҳрамонлар учун ҳам сув билан ҳаводек зарурдир. Танқидчи таъкидлаганидек, «тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратиш катталар адабиёти учун ҳам, болалар

¹³⁰ Детская литература. Сборник статей. М., 1964. С. 48.

адабиёти учун ҳам баб-баравар аҳамиятли»¹³¹дир. Айни пайтда болаларга аталган қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? П. Шермухамедов болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, бугунги кунда болаларга аталган қаҳрамонларнинг бир талай алоҳида жиҳатлари мавжуд эканлигини илмий далиллар билан исботлаб беради. Мунаққид фикрича, ижобий қаҳрамон масаласи ҳақида фикр юритганда умумий мулоҳазалардан конкрет таҳлилга ўтиш, бунинг учун эса ўсиб келаётган ёш авлод шахснинг шаклланиш жараёнини мураббийлар, психологлар, социологлар ва нафосатшунослар кузатишлари билан қуролланган ҳолда ўрганиш зарур¹³².

П. Шермухамедов болалар характеридаги ўзига хослик ҳақида фикрлар экан, бу ғоят мураккаб тушунча эканлигини алоҳида таъкидлайди ва болалар адабиётининг ўзлигини белгилашда энг муҳим омиллардан бири деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, танқидчи кўрсатганидек, одатда катталар кичкинтойларнинг муомалаларида, сўзларида, ўйинларида уларнинг ўзига хос фикрлаши, олами тушуниши, болалиги кўриниб туришини иташади. Лекин, гоҳо болалар шундай гаплар айтиб, шундай ғояларни илгари сурадики, баҳо беришга қийналиб қоласиз. Шунинг учун катталар дунёси билан кичиклар дунёси қаерда бирлашиб, қаерда ажралиб туришини билиб олиш ва бадий тасвирлаш ижодкор учун энг масъулиятлидир.

Танқидчи айтганидек, болалар маънавиятида «меҳрибонлик ва ўйинқароқлик, муғомбирлик ва соддадиллик, худбинлик ва самимийлик» бирикиб кетади¹³³. Бола вояга ета бошлаган сари мана шу хусусиятларнинг қайси жиҳати кўпроқ шаклланиб бориши энг аввало унинг қайси муҳитда ўсиши билан боғлиқдир. Мунаққид шу мезон билан ўзбек болалар адабиётида яратилаётган қаҳрамонларнинг аҳвол-руҳиясига назар ташлайди, ютуқ ва камчиликларини бадий маҳорат нуқтаи назаридан текширади. Шу тариқа ўзининг илмий-назарий қарашини баён қилади.

Асар баҳонасида ҳаётдаги етакчи хусусиятлар, ғоялар, ёш авлод тарбияси билан боғлиқ муаммолар ҳа-

¹³¹ Шермухамедов П. Она сутидек покиза. Тошкент, 1975, 31-бет.

¹³² Уша асар, ўша бет.

¹³³ Шермухамедов П. Ижод дарди. Тошкент, 1973, 140-бет.

қида фикр юритиш мана шу изланишлардан бирини ташкил қилади.

Адабий танқиднинг муҳим ўзига хоc томонларидан бири, фақат конкрет асарларнигина таҳлил қилиб, унинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб қўя қолмасдан, балки шу асар баҳонасида ҳаёт ҳақида, ҳаётнинг етакчи ғоялари ҳақида фикрлаш, унга ўз муносабатини билдиришда ҳам намоён бўлади.

Агар мактаб мавзусида ёзилган асарларга назар ташласак, уларнинг кўпчилигида конфликт асосан «беш» баҳога ўқийдиган ижобий қаҳрамон билан «икки» баҳога ўқийдиган салбий қаҳрамон ўртасидаги кураш асосига қурилганлигини кўриш мумкин.

Шу жиҳатдан Р. Раҳмоновнинг «Омад», Р. Азизхўжаевнинг «Синфдошлар» ҳикоялари характерли. «Омад» ҳикоясида дарс тайёрламай, нуқул омадга ишониб юрувчи Талъат вожатийнинг битта ҳикоясидан сўнг бирдан аълочи ўқувчига айланиб қолади.

Вожатийнинг ҳикояси шундан иборат: у ҳам болалигида худди Талъатга ўхшаб омадга ишонар ва имтиҳонларнинг тўрт-бешта саволларига тайёрланиб келар-верар экан. Бир галги имтиҳонда ўқиган темалари тушмай кузги синовга қолибди-ю, омадга ишонмасдан дарсларни яхши тайёрлайдиган бўлибди.

«Вожатийнинг ҳикояси тугади. У Талъатга бошқа гап айтмади. У ҳам чурқ этмади. Улар бир-бирлари билан совуққина хайрлашдилар. Талъатнинг боши қуйи солинган эди.

Вожатийнинг Талъат билан қилган суҳбати бекор кетмади. Талъат синфдошлари билан дарс тайёрлайдиган, бирга ўйнайдиган бўлди»¹³⁴.

«Синфдошлар» ҳикоясининг қаҳрамони Неъмат ҳам паст баҳога ўқийди. У арифметика фанидан олинган ёзма ишдан навбатдаги «икки»ни олиб уйига келганда, бобоси ундан дадасининг звено аъзоларига мўлжалдан ташқари топширилган пахта учун ҳар юз меҳнат кунига етти меҳнат кунни қўшилганлигини ва унга йигирма бир сўмдан пул тўлаганлигини айтиб, жами қанча бўлишини ҳисоблаб беришини сўрайди. Неъмат буни ҳисоблай олмай ҳижолатда қолади ва шу-шу аълочи ўртоғи Жавлон билан бирга дарс тайёрлайдиган бўлади. Орадан бир ой ўтмай аълочилар сафидан ўрин олади. Худди шу каби ҳолат Ҳ. Назирнинг «Жавоб» номли ҳикоясида ҳам учрайди.

¹³⁴ Раҳмонов Р. Қишлоғимиз болалари. Тошкент, 1961, 10-бет.

Юқоридагилардан ҳам кўриниб турибдики, биз таҳлил қилган ҳикоя қаҳрамонлари бир туртки биланоқ ўзгариб, аълочи ўқувчига айланади. Бу ҳол китобхонни ишонтирмайди, албатта. Тўғри, ҳаётда баъзан арзимаган бир воқеа ёки бирор оғиз сўз билан инсон характерида туб бурилиш ясаш ҳоллари ҳам учраши мумкин. Лекин бу воқеа содир бўлиши учун инсон характерида шу бурилишга аввалдан замин тайёрланган бўлиши лозим. Бадий асарда мана шу замин китобхонни ишонтира оладиган ва таъсир эта оладиган тарзда бадий асосланиши керак.

Танқидчи П. Шермухамедов мана шу далилларга муносабат билдирар экан, шундай деб ёзади: «Қарама-қарши кучлар биринчи бор тўқнашгандаёқ «иккичи» осонгина енгилади: ўз хатосини дарров тушунади, ўша кундан бошлаб ўзгаради, яхши ўқий бошлайди. Ваҳоланки, воқеани келтириб чиқариш лозим бўлган якка-ю ягона конфликт шу эди»¹³⁵.

П. Шермухамедов асарлардаги «иккичи»лар далилига муносабат билдирар экан, уларнинг ҳаётини асосига ҳам назар ташлайди ва бу китоблардагидек жўнгина ҳодиса эмаслигини, аксинча жуда мураккаб характердаги масала эканлигини таъкидлайди: «Агар «иккичи»ларда яхши ўқиш кўникмасини ҳосил қилиш шу қадар енгил бўлса, унда шу кунга қадар бирорта ҳам «иккичи» қолмаган бўлиши керак эди, дейди танқидчи бу ҳақда.— Ваҳоланки, икки олиб ўқийдиган болалар сийрак бўлса ҳам учраб туради. Бу ҳодисанинг ўзига хос жиддий сабаблари бор... «Иккичи» болалар муаммосини қаламга олган ёзувчи иллатнинг шу томонларини очиб бериши лозим бўлади»¹³⁶.

Биз бу ўринда танқидчининг бадий асар баҳонасида ҳаётини ҳақиқат ҳақида фикр юритганини кузатдик. «Ўгит жонзми? Ҳа... Лекин қаҳрамон керак» номли бошқа бир мақоласида масалага бошқа томондан назар ташлаганини кўрамиз. Бугунги ўсмирлар ҳақида, уларнинг маънавий олами ҳақида ҳаётини далилни мисол қилиб келтиради.

...Безорилар қўлида ҳалок бўлган ўғил қабрини зиёрат қилишга борган ота қабристонга бориб танг қолади. Қабристонда бир тўда ёш-яланг, ичиб-чекиб, бақиритиб ашула айтишарди. Отанинг бу ер муқаддас, кайф-сафо мумкинмас, деган гапига жавобан уни масхара

¹³⁵ Шермухамедов П. Ижод дарди. Тошкент, 1973, 157-бет.

¹³⁶ Уша асар, ўша бет.

қилишади... Мана шу далил муносабати билан танқидчи давом этади: «Эҳтимол, ўсмирлар аудиторияларда ўтириб жимгина дарсларни тинглар, ҳаваскорлик саҳчаларида ўйнар, бўш вақтларида кигоблар ўқир. Лекин, афсуски, шундай бўлса ҳам уларнинг хулқ-атворида кишини сергакликка чорлайдиган маънавий карлик акс этиб турибди»¹³⁷.

Мана шу икки хусусият, яъни асар таҳлили баҳонасида ҳаёт муаммолари ҳақида ва аксинча, ҳаётини далиллар асосида асар сюжети қаҳрамонлари ҳақида фикр юритиш танқидчиликнинг ўзига хос асосий белгиларидан бири бўлиб, ҳаёт билан бадий асарни бир-бирга боғлайдиган кўприк ҳисобланади. Демак, адабий танқиднинг асосий вазифаларидан бири ҳам ижтимоий ҳаётнинг бадий ўзлаштирилиш жараёнини ўрганиб, шу жараёнда фаол иштирок этиб, унинг ривожига маълум таъсир этишдан ҳам иборатдир. Мунаққид эса мана шу ҳаётини жараёнга фаол аралашуш учун энг аввало ҳаётини муаммоларни тўғри қўя билиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Илмнинг моҳияти ҳам жамият тараққиёти қонуниятлари, далиллари асосида маълум фикр ва хулосаларни илгари суришда кўзга ташланади. Шу жиҳатдан, танқидчининг юқоридаги масалаларни ўртага ташлаши, далилларни келтиришдан мақсади ҳаётдаги «маънавий карлик»ларни тузатиш учун тўлақонли ижобий қаҳрамонлар образини яратиш зарурлигини яна бир бор таъкидлашдан иборатдир.

Замон ва қаҳрамон муаммоси С. Мамажонов кузатишларининг асосини ташкил этади. Танқидчи ижобий қаҳрамон образининг ҳаётини ва тарбиявий аҳамияти хусусида фикрлар экан, энг аввало ижодкордан қаҳрамон образи орқали ҳаётнинг катта ижтимоий масалаларини кўтариб чиқилиши, зарур, деб таъкидлайди. Қаҳрамоннинг ҳаётини ҳам мана шу ҳаётини муаммолар билан боғлиқликда намоён бўлиши ҳақида шундай деб ёзади:

«Чунки қаҳрамон ўз-ўзидан туғилмайди, характернинг шаклланиши ёки характернинг очилишини қуруқ сўз билан кўрсатиб бўлмайди. Булар меҳнат жараёнида, муҳим ҳақиқатни ҳимоя қилиш жараёнида рўёбга чиқади. Бошқача айтганда, қаҳрамон туғдирувчи воқеа, муҳит, шарт-шароит, ғоялар, тўқнашувлар бўлиши ке-

¹³⁷ Шермухамедов П. Истеъдод меҳри. Тошкент, 1977, 24-бет.

рак, шуларни енгиб чиққан персонаж жозибали, ёрқин қаҳрамон бўлиб гавдаланади. Қаҳрамон ҳаракатда, курашда туғилади»¹³⁸.

Юқоридагилардан маълум бўладики, адабий танқид ижобий қаҳрамон образини яратишда типиклик масаласига катта эътибор беради: шароит ва характер, сюжет муносабати орқали ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айланиши жараёнини илмий-эстетик жиҳатдан таҳлил қилади, ютуқ ва камчиликларни умумлаштириб, ҳаётний ҳулосалар чиқаради. Бу адабий танқиднинг тўлақонли ижобий қаҳрамон яратишдаги ютуқларидан биридир.

Қаҳрамоннинг ҳаётийлигини таъминлайдиган, шароитга алоқадор ва боғлиқ бўлган воситалардан яна бири бадий асар сюжетиدير. Маълумки, бадий асарни сюжетсиз тасаввур этиш қийин. У бадий асарда барча компонентларни ўз ичига олувчи ва уларнинг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлувчи воситадир. М. Қўш-жонов, Ҳ. Пўлатнинг «Кичик сеҳргар», «Қўрқинчли туш» каби қиссаларини таҳлил қилар экан, характерларнинг ижтимоий илдизи билан эстетик моҳиятини бир бутунликда текширади. Шунинг учун болалар ҳаракат қилаётган муҳит билан шу муҳитда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар бир-бирларини тўлдирадиган компонентдир. Бинобарин, мунаққид муҳит билан бирга ёзувчининг сюжет яратишдаги ўзига хослигини аниқлайди. Бу ўзига хослик бир қарашда сирли туюлган, аслида эса табиатнинг оддий ҳодисаси саналган воқеаларнинг болалар ҳаёти, уларнинг маънавий олами билан изчил боғлаб тасвирланганда намоён бўлади. Асарларнинг ўзига хос хусусияти аниқлангандан сўнг, бу сирли воқеаларнинг киритилишидан мақсад нима, деган савол ўз-ўзидан келиб чиқади. Бироқ гап асарга мана шу сирли воқеаларни топиб киритилишда эмас, — деб давом этади танқидчи. Асарда муҳимроқ гап бор. Бу гап шундан иборатки, баъзи ёшлар ўз куч қобилиятини қаерга қўйишни билмасдан гангиб юришади, баъзан кераксиз, ҳатто зарарли ишлар билан банд бўлади-лар»¹³⁹.

Танқидчининг маҳорати шундаки, қандай асар ҳақида фикр юритмасин, шароит билан характернинг диалектик бирлиги ва шу бирликдан келиб чиқадиган ижод-

¹³⁸ Мамажонов С. Ишонч ва бурч. Тошкент: Ёш гвардия, 1982, 43-бет.

¹³⁹ Қўш-жонов М. Моҳият ва бадният. Тошкент, 1977, 215-бет.

корнинг катта мақсади, ҳаёт ҳақидаги қарашларини бир-бири билан боғлиқ равишда текширади. Шунинг учун танқидчининг кўпгина мақолаларига хос бўлган хусусиятларидан бири ўз илмий қарашларини таҳлил жараёнида асар сюжети ва қаҳрамон характерининг шаклланиши билан боғлаб боришида намоён бўлади.

Шароит билан характернинг диалектик бирлиги масаласи танқидчи С. Мамажонов мақолаларида ҳам ўзига хос йўсинда акс этади. Шу жиҳатдан Ғафур Ғулومнинг «Шум бола» асари таҳлили характерли. Танқидчи фикрича, «Шум бола»нинг саргузашт сюжет типига қурилиши ёзувчидан характернинг ҳаққонийлигига эришишда катта ижодий меҳнат талаб қилади. Чунки «...ёзувчи характер мантиғини эсдан чиқариб, воқеа мантиғининг орқасидан қувиб кетса ёки асарга рўпара келган воқеа ва ҳодисаларни киритаверса ҳамда улар асар сюжетини ўстирмаса, характерларни очмаса, асар мазмунан саёз, ғоявий заиф бўлиб қолиши мумкин. Энг муҳими, бошдан ўтган саргузаштлар катта ижтимоий ҳодисалар моҳиятини очишдан кўра, шунчалик эрмакка айланиб қолиши турган гап»¹⁴⁰.

Кўриниб турибдики, танқидчи воқеалар ва характерлар ҳаққонийлиги биринчи навбатда ижтимоий ҳодисалар моҳиятини очиши лозим, деб ҳисоблайди.

Танқидчи таҳлилидан келиб чиқадиган яна бир муҳим хусусият саргузашт асарларда фақат воқеалар мантиғи характерлар мантиғини яратибгина қолмай, балки характерлар мантиғи ҳам ўз навбатида воқеалар мантиғини юзага келтиради ва уларни маълум тартибда жойлаштиради, деган тезисни илгари суринишда намоён бўлади. Асардаги комик воқеа, комик ҳолатларнинг ҳаммасини характерлар мантиғи яратади. Шум боланинг хатти-ҳаракати ҳам пойдевор, ҳам воқеанинг кейинги ривожини учун зина вазифасини ўтайди¹⁴¹, дейлади бу ҳақда.

Дарҳақиқат, танқидчи илгари сураётган фикр, яъни бир томондан воқеа ва ҳодисалар, асар сюжети характерлар ҳаётийлигини таъминласа, иккинчидан характер мантиғи воқеалар мантиғига таъсир этиб, уларни тартиблаштиради, деган фикр қаҳрамоннинг ҳаёт билан, замон билан, муҳит билан мустаҳкам диалектик бирлигини таъминловчи асосий воситалардан биридир. Шунинг учун ҳам танқидчи Шум бола характерига

¹⁴⁰ Болалар адабиёти ва замонавийлик/Илмий-адабий очерклар тўплами. Тошкент: Фан, 1981, 26-бет.

¹⁴¹ Уша асар, ўша бет.

фош қилувчилик хусусияти ҳақида фикрлаганда, бу хусусият даврнинг, конкрет тарихий шароитнинг маҳсули эканлигини, бинобарин, бу образ типик характерга эга эканлигини далиллаб беради.

«Шум боланинг саргузашти, ҳатти-ҳаракат ва қилмиш-қидирмишлари, характери, психологияси конкрет тарихий шароит, муҳитга боғлиқ. Уларни вужудга келтирган, белгилаган ва ҳаракатга келтириб турган худди шу конкрет тарихий шароитдир. Шунинг учун ҳам Шум бола характери тарихий жиҳатдан ҳам, психологик жиҳатдан ҳам ҳаққоний, типик ва индивидуаллашгандир»¹⁴²,— дейди бу ҳақда танқидчи.

Шу жиҳатдан қараганда, ҳақиқатан ҳам, адабий қаҳрамонни бадий асарнинг ўқ томири дейиш мумкин. Чунки, барча воқеа-ҳодисалар, компонентлар шу қаҳрамон атрофига маржондек тизилади. Айни пайтда мазкур воситалар қаҳрамон характерининг ҳаётийлигини таъминлайди. Қаҳрамон ҳам ўз характер мантиғига кўра асар сюжетини ривожлантира боради. Мазмун шакли тақозо қилгани каби қаҳрамон характерининг ҳаққонийлиги сюжет ҳаққонийлигини тақозо қилади. Борди-ю, сюжет ривожини қаҳрамон характерининг мантиғига мос келмаса унда мутаносиблик йўқолади.

Айтайлик, Ҳ. Назирнинг «Кенжатой» қиссаси бош қаҳрамони Собиржонни Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» асаридаги Ҳошимжон ўрнига қўйиш мумкинми? Йўқ, албатта. Ҳошимжон табиатан саргузашталаб бола. У бир жойда ўтиролмайди. Ёзувчининг муваффақияти ҳам ўз қаҳрамонининг характерига мос «тўн кийгизиб», зарур сюжет линиясини ярата олганлигидадир. «Кенжатой»да эса бунинг акси. Ёзувчи ўз олдига катта ҳаёт бўсағасига қадам қўяётган ёш ўспирин характерини яратишни мақсад қилиб қўйган. Бунинг учун асос ҳам бор: «Ҳунар техника билим юрти». Бироқ ёзувчи асарнинг сюжет линияларини, билим юртида рўй бериши мумкин бўлган воқеалар ривожини тўғри белгилай олмайди ва айрим майда-чуйдалар, ортиқча эпизодларга кенг ўрин беради. Натижада Собиржон мана шу воқеалар ичида кўмилиб қолади, сюжет ривожига унинг бирон-бир таъсири борлиги асарда сезилмайди.

Ёш танқидчи С. Матчонов ҳам ўз кузатишларида бадий сюжетнинг шу хусусиятидан келиб чиқиб, сюжет ва характер, сюжет ва конфликт, сюжет ва композиция масалаларига тўхталади ва бу воситаларнинг бадий

¹⁴² Ўша асар, 28-бет.

асарда органик шаклда бирикуви ижодкорнинг поэтик мақсадини, шакл ва мазмун мутаносиблигини белгиловчи муҳим омилдир, деган хулосага келади.

Жумладан, сюжет ва характер муносабати ҳақида «сюжет билан характер шундай ажралмас бирликни ташкил қиладики, бу бирлик фақат адабиётнинг ўзига хос хусусиятларидан бирини кўрсатиб қолмай, ижтимоий муносабатларнинг ҳам объектив қонуниятларини акс эттиради»¹⁴³, дейди.

Бинобарин, характер ва сюжет ҳаётийлиги ижтимоий муносабатларнинг моҳияти билан чамбарчас боғлиқ ва шунга кўра бадиий асарнинг мавзуси давр билан, унинг ҳаётий муаммолари билан узвий боғлиқдир, деган хулоса изчил баён этилади.

Бу ўринда айниқса Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб», С. Анорбоевнинг «Сузиб борар архарлар» номли асарлари таҳлили характерлидир. Танқидчи бу саргузашт асарларда ҳаёт мантиғи билан характерлар мантиғи бир-бири билан узвий боғлиқлиги ва ўзаро таъсирини ишонarli таҳлил жараёнида кўрсатади.

Шунингдек, Р. Азизхўжаевнинг «Эломон» қиссасида конфликтнинг ҳаётийликдан узоқлиги жиддий танқид қилинади. Асарда сюжет тугуни ва конфликтни сифатида колхоз жўжаларининг ўғирланиши, кашшофларнинг эса кўп изланишлардан сўнг ўғирлик каламушлар томонидан рўй бераётганлигини аниқлаш воқеаси пари борса бир ҳикояга жо бўладиган бир жумбоқдир, дейди танқидчи бу ҳақда.

Танқидчи Б. Имомов ҳам саргузашт асарларда сюжет ва характер мутаносиблиги учун курашади. Х. Тўхтабоевнинг «Сир очилди» ва Ҳ. Назирнинг «Ёнар дарё» қиссаларини таҳлил қилар экан, масалага шу томондан ёндашиб, айрим ўринларда сюжет чизиғи ва қаҳрамон хатти-ҳаракатлари бир-бирига мос тушмаслиги ёш китобхонларда ишончсизлик туйғуларини уйғотади, деб ҳисоблайди.

«Қиссаларда ёш қаҳрамонни — болаларни ёлғончилик асосида кўрсатиш негизига сюжет қуриш бир одат тусига кириб қолаётир. «Сир очилди»да ёш ижобий қаҳрамонлар ўз ишларини, қуён боқишларини ёлғон гаплар билан яширсалар, «Ёнар дарё»нинг бош қаҳрамони Дамир онасини алдаб, ёлғон гапириб Тошкентдан Қи-

¹⁴³ Имомов Б. Узбек совет болалар адабиёти юксалиш йўлида. Тошкент, 1973, 56—57-бетлар.

зилқумга учади. Булар ўқувчини ишонтирмайди ва катталарни лақма қиёфада кўрсатишга олиб келади»¹⁴⁴.

Бу ўринда танқидчи ҳақ. Ҳақиқатан ҳам, кўпчилик саргузашт асарларда баъзи воқеалар сунъий равишда тўқиб чиқарилади. Баъзан танқидчиликда бу каби камчиликларга йўл қўйилган асарларни мақташ ҳоллари ҳам учрайди. Жумладан, адабий танқид Л. Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам», О. Ҳусановнинг «Тоғда ўсган бола» каби асарларига ҳам юқори баҳо берди.

Биз бу асарларнинг ижобий фазилатларини инкор этмоқчи эмасмиз. Л. Маҳмудов ҳам, О. Ҳусанов ҳам тажрибали ижодкор. Уларда айниқса, ижобий қаҳрамонларнинг маънавияти нозик чизилади. Лекин шундай бўлса-да, характернинг ҳаётийлигини таъминловчи ижобий кучлар билан салбий кучлар ўртасидаги зиддиятларни кўрсатишда мантиқсизлик ҳоллари сезилади. Айни шу хусусият танқидчиликда ютуқ сифатида баҳоланади. Чунончи, П. Шермухамедов «Қопга яширинган одам» асаридаги Мулладўст образи ҳақида фикр юритганда, қаҳрамонни асарнинг муваффақиятли чиққан образларидан бири деб ҳисоблайди ва бунинг асосий сабаби «...болалар ва Мулладўст, овсар хола, Анзорлар орасидаги рўй берган курашни бўяб-бежамай, бутун мураккаблиги билан тасвирлашида»¹⁴⁵, деб билади.

Биз бу ўринда танқидчининг асар қаҳрамонлари ҳақидаги асосий фикрларига қўшилганимиз ҳолда битта эътирозимиз бор. Гап шундаки, ҳар бир яратилаётган қаҳрамон бир ижтимоий муҳитда, замонда ҳаракат қилар экан, шубҳасиз, ўзининг бутун фаолияти билан энг аввало даврнинг етакчи ғояларини акс эттиради. Агар Л. Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам» романига шу нуқтаи назардан ёндашсак, унинг асосий қаҳрамонлари билан улар ҳаракат қилаётган замон ўртасида диалектик уйғунликнинг бузилганлигини пайқаш қийин эмас.

Бу масалага кенгроқ тўхталишнинг боиси, мазкур нуқсон бошқа танқидчилар таҳлилларида ҳам учраб туради. Ёш танқидчи С. Матчонов мазкур қаҳрамонларни «...фаровон давримизга ёт эканлиги, социалистик жамиятимиз ўз йўлига ғов бўладиган ҳаётдаги ярамас иллатларни таг-туғи билан супириб, далил ҳаракат қила боришни ишонарли тасвирлайди»¹⁴⁶, деб ҳисоб-

¹⁴⁴ Уша асар ўша бет.

¹⁴⁵ Шермухамедов П. Истеъдод сэхри. Тошкент: Ёш гвардия, 1977, 35-бет.

¹⁴⁶ Матчонов С. Мактабда болалар адабиётини сифдан ташқари ўқиш. Тошкент, 1980, 32-бет.

лайди. Танқидчи қарашича, салбий типлардан Мулла-дўст образи ишончли чиққан. Чунки унинг «...совет киши-лари бахтиёр турмушини кўришга кўзи йўқ. У мактаб биноси ва спорт зали қурилишини эшитса аламдан ўзи-ни қўйишга жой тополмайди. Колхоз теракларини қу-ритади, колхоз боғининг мевасини талон-торож қилади, муҳими, Солижон акани йўқотиш, Гулнора опани бад-ном қилиш пайида бўлади ва ҳоказо. Мулладўст жир-канч ишларни амалга оширишда «овсар» холаси Муродиллага, шофёр жиянига, Турдиқулга таянади. Анзордан фойдаланиб, Равшанни ўз тузоғига илинтирмоқчи бў-лади. Хуллас, Мулладўст устамонлиги, маккорлиги туфайли ҳақли равишда китобхон нафратига учрай-ди»¹⁴⁷.

С. Матчонов О. Ҳусановнинг «Тоғда ўсган бола» асари қаҳрамонлари хусусида ҳам шу йўсинда фикр юритади.

Ваҳоланки, бу икки асар учун битта умумий камчи-лик мавжуд. Асарда қаҳрамонлар ҳаракат қилаётган муҳит билан улар фаолиятида бир-бирига зидлик ҳолати яққол кўзга ташланади. Мулладўстлар ўз моҳият эътибори билан эски тузум қолдиқлари. Улар инқи-лобдан кейинги пайтларда, колхозлаштириш даврлари-да, қисман Улуғ Ватан уруши пайтларида яширин душ-манлик ҳаракатларини олиб боришган ва ўша давр ҳаётини акс эттирувчи асарлар учун типик қаҳрамон эдилар. Айтиш мумкинки, бу қаҳрамонлар ҳатто 50-йил-лар учун ҳам типик ҳодиса бўла олмайди.

О. Ҳусановнинг «Тоғда ўсган бола» асаридаги воқеа ва ҳодисалар, ижобий қаҳрамонлар ҳам бугунги кун учун типик ҳодиса бўла олмайди. Асарнинг ижобий қаҳ-рамони — ёш Ортиқбойни отаси Қосим акадан ўч олиш мақсадида тоққа олиб бориб адаштирилиши ва саккиз йиллик тоғдаги саргузаштлари, айиқларнинг болага бўлган меҳрибонлиги, бўриларнинг ёвузлиги ва ҳоказо-лар асарнинг асосий воқеаларини ташкил этади. Асар-нинг иккинчи китобида эса боланинг топилгандан сўнгги фаолияти, ҳаётдаги айрим ёмон кишиларга қарши ку-раш очганини билиб оламиз.

Ҳаётда шунга ўхшаш воқеалар бўлиши мумкин. Биз турли сабабларга кўра ҳайвонлар орасига тушиб қолган, кўп йиллар улар билан бирга яшаган болалар ҳақидаги асарларни, мақолаларни ўқиганмиз ёки эшитганмиз, кино ва мультфильмларда кўрганмиз. Бу воқеалар қаҳ-

¹⁴⁷ Уша асар, 34-бет.

рамонларнинг турли хил сабабларга кўра — айтайлик бирор кема ёки машина ҳалокати ёки бирон бир тасодифга учраши туфайли рўй беради. Аммо онгли инсон ўзига ўхшаган инсон боласини кўра-била туриб атайлаб тоғ-тошларга адаштириши, бўриларга ем қилишни ният қилиши — ёвузликнинг ўтакетган мудҳиш кўринишидир. Шу жиҳатдан қараганимизда «Тоғда ўсган бола» асарининг муаллифи ғоят қизиқарли конфликт топгандек бўлади. Лекин афсуски, Эшмирза образининг хатти-ҳаракатлари кишини ишонтирмайди. Ёзувчи, Эшмирзадаги ёвузликнинг туб моҳиятини очиб беролмаган, тўғрироғи бадийий асосламаган. Отадаги эски аламни олиш мақсадида болани тоққа адаштириш — бу маълум даражада ҳаётий ҳақиқатга зиддир.

Танқидчи О. Шарафиддинов ҳам «Болаларни қалбдан севиб...» номли мақоласида Ф. Мусажонов асарларини характер яратиш маҳорати нуқтаи назаридан таҳлил қилади. Танқидчи болалар адабиёти соҳасида ижод қилиш ғоят мураккаб эканлигини таъкидлаб, «бу мураккаб вазифани эса фақат тўлақонли, ёрқин инсоний характерлар яратиш билангина амалга ошириш мумкин¹⁴⁸, деб белгилайди.

О. Шарафиддинов ёзувчининг қатор ҳикоялари ҳақида, қаҳрамон характерининг шаклланиш жараёни ҳақида фикр юритади.

Бироқ танқидчи, «Бўш келма, Алиқулов» номли қисса қаҳрамонини меъёридан ошириб баҳолайди. «Қиссанинг энг яхши томони шундаки,— дейди бу ҳақда танқидчи,— муаллиф Алиқуловнинг «тузалиши»ни ғоят ишонарли очган, бу борада зўрма-зўракилик ва сунъийликдан қочган. Натижада, китобхон Алиқуловнинг тузалишига ишонибгина қолмайди, балки унинг келажагига ҳам умид билан қарайди»¹⁴⁹. Бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки асарда Алиқулов ким нима деса эргашиб «хўп» деб кетаверадиган ва ялқов бола сифатида тасвирланиб келинади-да, адабиёт ўқитувчисининг бир сафар битта «2» баҳони журналга қўймаганлиги туфайли бутунлай бошқа болага айланиб қолади. Бу эса китобхонда ишончсизлик туғдиради. Ваҳоланки, қаҳрамонни «бир зарб» билан тарбиялаш учун олдиндан маънавий асос юзага келтирилиши зарур, асарда худди шу етишмайди.

Бинобарин, танқидчилик бу каби асар қаҳрамонла-

¹⁴⁸ Шарафиддинов О. Гўзаллик билан учрашув. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 3-бет.

¹⁴⁹ Уша асар, 113-бет.

ри хусусида сўз юритганда масаланинг шу томонларига ҳам эътибор бериши зарур.

Маълумки, бадий асарда, М. Горький таъбири билан айтганда, асосий унсур тил ҳисобланади. Бинобарин, асарнинг ўқувчига қандай таъсир этиши ҳам ижодкорнинг бадий тил унсурларидан қай даражада моҳирлик билан фойдалана олишига боғлиқ. Агар ҳар қандай вазият камбағал тилда ифодаланса, асар ўзининг таъсирчанлик кучини йўқотади. Бу ҳол айниқса, болалар адабиётида жуда муҳим. Чунки болалар адабиётининг ўзига хос бадий фантазияси, равон ва ихчам тасвири, ҳаётий, образли ифодаси, дидактик характери ва енгил юморнинг қўшилиб кетиши унинг тил услуби жиҳатидан алоҳида ўзига хос хусусиятларга эга эканлигидан далолат беради. Шу жиҳатдан қараганда, ўзбек совет болалар адабиётида яратилган энг яхши асарлар жаҳон ва рус адабиёти, айниқса ўзбек классик адабий тили ва фольклор услубини ўрганиш, халқ тилидаги образли иборалардан, ибратли мақоллар, маталлар, афоризмлар, тасвирий воситалардан фойдаланиш натижасида юзага келди. Талантли сўз усталари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Миртемир, Зулфия ва бошқалар билан бирга З. Диёр, Ҳ. Назир, Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат каби болалар адиблари ижодида бадий тилнинг ажойиб намуналари яратилди.

Тўғри, танқидчиликда бу ижодкорларнинг маҳорати бадий тил нуқтаи назаридан ҳам ўрганилган. Жумладан, С. Мамажонов (Фафур Гулом ҳақида), М. Хусайнов, Х. Эгамов (Ойбек ҳақида), М. Қўшжонов, П. Шермухамедов, С. Мамажонов, У. Норматов, Ҳ. Қаюмов (Ҳ. Назир, Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат ҳақида), Б. Имомов, С. Ирисхўжаева (Пўлат Мўмин ҳақида) каби танқидчиларнинг мақола ва портретларида бадий тил масалалари, унинг характер очишдаги роли ҳақида фикр юритилади. Лекин, бу масалани бевосита ижобий қаҳрамон яратиш масалаларига бағишланган мақоаларда характер очувчи восита сифатида ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини унутмаслик зарур. Чунки, бадий асарда ижобий қаҳрамон тилининг ҳам алоҳида ўрни бор. Негаки, болалар адабиётида қаҳрамон фақат юриш-туриши, бажараётган ишлари билангина эмас, балки гапирётган гаплари билан ҳам китобхонни тарбиялайди. Еш китобхонлар асарни ўқиш жараёнида қаҳрамон характерининг муҳим қирраларини, ўзига хос такрорланмас ҳаракатларини ва ҳатто улар-

нинг гапириш манерасини ҳам кузатиб боради, керак бўлса қаҳрамонларга тақлид қилиб улар ишлатган сўзларни ўз нутқларида кўпроқ қўллашга ҳам ҳаракат қилади. Бу ҳол болалар ижодкори олдига яна ҳам масъулиятли вазифани — ўз қаҳрамонларининг нутқига катта эътибор бериш вазифасини қўяди. Бундан ташқари қаҳрамон характерининг ҳаққонийлиги ҳам унинг тили нечоғлик табиий ва ҳаётий бўлиши билан боғлиқ эканлигини ҳам ёддан чиқармаслик лозим.

Юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладики, адабий танқиднинг тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратиш ҳақидаги кузатишларида энг аввало қаҳрамоннинг ҳаётийлиги масаласига эътибор берилмоқда. Шунга кўра, ижобий қаҳрамоннинг типиклиги ва индивидуаллигига эришиш, замон руҳи билан уйғун ҳолда даврнинг энг долзарб муаммоларини акс эттириш масаласи адабий танқиднинг асосий мавзусига айланиб бормоқда.

Танқидчиликнинг ижобий қаҳрамон масаласи ҳақидаги таҳлилларини кузатганда, бу муаммоларнинг барчаси ижодкорнинг маҳорати билан боғлиқ ҳолда ўрганганлигини кўриш мумкин. Шу жиҳатдан Ш. Саъдулла, Ҳ. Назир, К. Икромов, Н. Фозилов, Х. Тўхтабоев, Ҳ. Пўлатов, Т. Пўлатов М. Осим, Ё. Шукуров П. Мўмин, Ф. Мусажонов, Л. Маҳмудов каби ижодкорлар ҳақидаги кузатишлар характерлидир.

Маълумки, бу ижодкорларнинг асарлари мавзу ва жанр табиатига, ёзилиш усули ва услубига кўра турличадир. Айримларида соф реалистик тасвир етакчилик қилса, бошқаларида саргузашт ва детективлик, яна бошқа бирларида эса тарихий мавзу устунлик қилади. Бу ҳол ўзбек совет болалар адабиётининг мавзуи рангбаранглигидан, ютуғидан далолат беради. Шунга кўра бу ижодкорларнинг асарларини ўз табиатига кўра таҳлилга тортиш ижодкорнинг маҳоратини белгилашда асосий омиллардан бири бўлиб қолади.

Шу жиҳатдан, Ҳ. Назир ижодига бағишланган тадқиқотлар ибратлидир. Маълумки, ўзбек освет прозасининг тараққиётида Ҳ. Назирнинг ҳиссаси жуда катта. У яратган ижобий қаҳрамонлар умумсовет болалар адабиётининг мулкига айланган. Натижада турли даврларда танқидчилар Ҳ. Назирнинг қаҳрамон яратиш маҳоратини турли йўналишларда текширдилар. Бу ҳол С. Мамажонов, П. Шермухамедов, А. Алиев, Б. Имомов, М. Норматов, Ҳ. Қаюмовларнинг мақолаларида ўз аксини топди.

«Албатта, ўзбек болалар ҳикоячилиги тўғрисида сўз кетганда биринчи навбатда машҳур ёзувчи Ҳаким Назир эсга келади»¹⁵⁰, дейди бу ҳақда С. Мамажонов. Танқидчи Ҳ. Назир ижодининг ўзига хос хусусияти ҳақида характерли фикрларни ўртага ташлайди; «Ҳаким Назир ўткир реалист ёзувчи. У болалар ҳаётини катталар ҳаётидан, бутун юрт ҳаётидан узиб олиб тасаввур этмайди. Болаларни учта муҳим тарбиявий фактор — учта муҳит билан — оила, мактаб, коллектив билан бирга қўшиб тасвирлаш ёзувчининг асосий йўлидир»¹⁵¹.

Ҳ. Назир асарларига хос бўлган реализмни В. Разумневич ҳам тўғри таъкидлайди. Ёзувчи ҳикояларини таҳлил қилар экан, танқидчи шундай деб ёзади:

«Ҳаким Назир ўз ҳикояларини реал далил ва шахсий кузатувлари асосига қуради. Ҳар бир қаҳрамоннинг прототиби мавжуд. Муаллиф баъзан воқеа содир бўлган жойлар номи, ўз қаҳрамонларининг ташқи кўриниши, таржимаи ҳолини ҳам ўзгартирмай тасвир этади»¹⁵².

Танқидчининг ютуғи шундаки, у ўз фикрларини конкрет асарлар таҳлили билан асослайди. «Салим ота», «Пионерлар боғи» каби асарларни таҳлил қилар экан, ҳаётий далилнинг бадииятга айланиш жараёнининг адибнинг журналистик фаолияти билан боғлаб ўрганади. Худди шу хусусият М. Норматов таҳлилларига ҳам хосдир. «Ҳаким Назир»¹⁵³ номли адабий портретида ёзувчи ижодини учта катта муаммо асосида таҳлил қилади. Булар — ҳаётий ҳақиқат ва бадиий тўқима; замон ва қаҳрамон; ёзувчининг услубий маҳорати масалаларидир. Шуниси характерлики, бу муаммоларнинг барчасида тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратиш маҳоратини текшириш қизил ип бўлиб ўтади.

М. Норматов ҳам Ҳ. Назирнинг ҳикояларида ҳаётий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатга айланиш жараёнини таҳлил қилар экан, «Асарнинг бош ғояси ўша асарда яратилган бош қаҳрамонлар фаолиятидан келиб чиқади. Демак, бош ғояни ёрқинроқ ифодалаш, бош қаҳрамон образини тўлақонли қилиб яратишга боғлиқ»¹⁵⁴, деб таъкидлайди. Танқидчи шу мезон билан «Қуёш қачон тутилади?», «Валижоннинг дадаси» каби қатор ҳикояларни таҳлил қилади.

¹⁵⁰ Мамажонов С. Сайланма. Тошкент, 1981, 119-бет.

¹⁵¹ Уша жойда.

¹⁵² Разумневич В. Всем детям ровестники. М., 1980. С. 257.

¹⁵³ Норматов М. Ҳаким Назир, ижодий йўли. Тошкент: Ёш гвардия, 1973.

¹⁵⁴ Норматов М. Уша асар, 30-бет.

М. Норматов бадиият талабларидан келиб чиқиб, асарда характерлар ва шароитларнинг типиклигига аҳамият беради ва ижодкорнинг ғоявий-эстетик мақсади энг аввало ҳаётий ҳодисалар яланғоч ҳолда тасвирланмасдан, балки бадиий қайта ишланиш асосида акс этиши асосий ютуқларидан бири деб ҳисоблайди. Аҳмад Алиевнинг «Қатта талант эгаси» номли мақоласида эса масалага бошқа томондан ёндашилади.

«Шу вақтгача бизда катталарнинг оилавий-ижтимоий ҳаётини болаларга дадил кўрсатаверишдан чўчиш, бу педагогикага тўғри келмайди деб гумонсираш ҳоллари учрарди,— деб ёзади танқидчи бу ҳақда. Болалар психологияси, тили ва характерини яхши билиб иш кўрилганда, ёш авлодни катталар дунёсига бемалол олиб киравериш мумкинлигини Ҳаким Назирнинг янги асари тажрибасида яққол кўриб турибмиз. «Ёнар дарё» асарини ўз проблемасининг янгилиги, образларининг оригиналлиги, социалистик романтика билан суғорилганлиги, тили, тасвирий воситалари ва бошқа бадиий хусусиятларининг бойлиги билан болалар адабиётимизда муҳим воқеа десак ҳақлимиз»¹⁵⁵. Гарчи, бу типдаги кузатишларда ижодкор ижодига анча ошириб баҳо берилганлиги сезилиб турса-да, ёзувчининг характер яратиш маҳоратини кўрсатишга интилишлар мавжудлигини таъкидлаш зарур.

С. Мамажонов, В. Разумневич, М. Норматов ҳам ёзувчининг роман ва қиссаларини шу нуқтаи назардан таҳлил этишади. Айниқса, адиб ижодига хос бўлган меҳнат мавзусининг болалар ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланиши танқидчиларнинг диққат эътиборида бўлади. «Дарвоқе, меҳнатни ёш инсонни вояга етказувчи, руҳий тоза, эътиқоди мустаҳкам одам қилиб тарбияловчи улур куч сифатида кўрсатиш Ҳаким Назир ижодининг бош йўлидир». «Сўнмас чақмоқлар»даги Қудрат ҳам, «Ёнар дарё»даги Дамир ҳам, «Лочин қанотлари»даги Уктам ҳам шу учта фактор таъсирида, шу ижодий меҳнат таъсирида вояга етишди»¹⁵⁶,— дейди бу ҳақда С. Мамажонов.

В. Разумневич ҳам «Ёнар дарё» қиссасининг мавзусини белгилар экан, «Ҳаким Назир «Ёнар дарё» қиссасида мутлақо бошқа «ишлаб чиқариш» материали

¹⁵⁵ Ўзбек совет болалар адабиёти, мақолалар. Тошкент, 1969, 79-бет.

¹⁵⁶ Мамажонов С. Сайланма, 119-бет.

асосида меҳнат тарбиясини ҳал этди»¹⁵⁷, деб баҳо беради.

М. Норматов Ҳ. Назирнинг биринчи йирик асари — «Кўкорол чироқлари»нинг бош қаҳрамонлари — Қудрат ва унинг ўртоқлари характеридаги етакчи хусусиятлар ҳақида гапирар экан, масалага бошқа томондан ёндашади: асарнинг муваффақиятларини кўрсатиш билан бирга йўл қўйилган ва ўз вақтида танқидчиларнинг ҳаққоний танқидига сабаб бўлган айрим камчиликларнинг тузалиш жараёнини ўрганеди. Бу камчиликларни асарнинг қайта ишланган варианты — «Сўнмас чақмоқлар» билан қиёслаш орқали асосли равишда кўрсатиб беради. Муҳими, бу ўринда ёзувчининг ўз ижодига талабчан эканлигига асосий эътиборни қаратади. Муаллиф «Кўкорол чироқлари»да йўл қўйилган вазият тасвиридаги ва ижобий қаҳрамон образини яратишдаги айрим нуқсонларнинг бартараф қилиб, асарга сайқал берди, ғояга, асар тузилишига алоқадор бўлмаган ўринларни, бош қаҳрамон характери очишга хизмат қилмайдиган тафсилотларни ҳеч иккиланмасдан қисқартириб ташлади»¹⁵⁸.

Танқидчи Ҳаким Назирнинг «Сув гадоси...», «Ёнар дарё» қиссаларининг таҳлилига ҳам шу нуқтаи назардан ёндашади. Айниқса, «Ёнар дарё» асари қаҳрамони характерининг тадрижий ривожини, ўзига хослигини тўғри кўрсатилади. Ёзувчининг қаҳрамон характерининг ҳаётийлигини таъминлашда деталь ва бошқа компонентлардан ўринли фойдаланганлиги илмий асосланади. Чунончи, Дамирнинг кўрган тушига бувисининг берган таърифини шарҳлар экан, шундай хулоса чиқаради:

«Туш ва унинг донишманд буви томонидан таъбир қилиниши тасвирида ўзбек халқи турмушига хос яхши бир детални кўрамиз ва Дамир характерининг мантиғига бу тасвирнинг усталик билан боғлаб юборилганлигини ҳам илғаб оламиз. Бувиси пайтдан фойдаланиб, неварасининг шошқалоқлигини унинг туши мисолида усталик билан ўзига эслатади... Ёзувчининг Дамир характерини яратишдаги ютуқларидан бири шундаки, унинг ҳар бир ҳаракатини етарли даражада далиллаб боришга аҳамият беради»¹⁵⁹.

Бироқ танқидчи баъзан ижобий қаҳрамонни мақтайман деб асоссиз фикрларни ҳам айтиб юборади: «Қиссадаги Дамир қилиқлари Ғафур Ғуломнинг «Шум бола»

¹⁵⁷ Разумневич В. Всем детям ровесники. С. 259.

¹⁵⁸ Норматов М. Ҳаким Назир, 84-бет.

¹⁵⁹ Уша асар, 84-бет.

қиссасидаги асосий образ қилиқларини эслатади. Чунки, у ерда ҳам воқеа бош қаҳрамон тилидан баён қилинади. «Ёнар дарё»даги воқеа баёнчиси Дамир ҳам худди Шум бола сингари, тиниб-тинчимас, қайсар, ўйинқароқ, шу билан бирга ўз қадрини ерга урмайдиган болалар типидан»¹⁶⁰.

Биламизки, «Шум бола» юмористик характердаги асар. Унинг қаҳрамонлари фош қилувчи. Ўзидаги барча хусусиятлар билан кулгили ҳолатлар яратади ва шу орқали жамиятни, жамиятдаги салбий типларни қоралайди. Шунга ўра асар воқеасининг қаҳрамон тилидан баён қилинишини асос қилиб бошқа асар қаҳрамонларига қиёслаш ижодкорнинг маҳоратини очишга ёрдам бермайди. Шу ўринда яна битта характерли мисол келтириш зарурати туғилади. М. Норматов воқеанинг асар қаҳрамони — «мен» номидан тасвирланишини яна қуйидагича шарҳлайди: «Қиссадаги воқеа бош қаҳрамон тилидан олиб борилиши асар сюжетининг йўналишига, бош қаҳрамон характерининг очилишига алоқадор бўлмаган воқеаларнинг қиссага кириб қолиш ташвишидан ёзувчининг қутқарган бўлса, иккинчидан бу услуб бош қаҳрамон руҳий дунёсининг чуқур ва атрофлича очилишига, унинг теварак-атрофдаги ўзига алоқадор бўлган воқеаларни ва кишиларни синчиклаб кузатиб боришга ва ниҳоят ўзидаги айрим камчиликларни атрофдаги тенгдошлари ҳамда катта кишилар таъсирида аста-секин йўқота бориб, замонамиз ва халқимизга муносиб фарзанд бўлиб етишувига ниҳоятда мос бўлиб тушган»¹⁶¹.

Юкоридаги гализ жумлаларда танқидчи даъво қилишича, асар воқеасининг «мен» номидан ҳикоя қилиниши ёзувчини ортиқча воқеаларнинг «асар сюжетига кириб қолишидан халос қилган» эмиш, айни пайтда шу услуб қаҳрамон характерининг чуқур очилишига ва халқимизнинг муносиб фарзанди бўлиб етишувига мос эмиш. Агар масалага танқидчи нигоҳи билан қарайдиган бўлсак, сюжети муаллиф тилидан ҳикоя қилинган асарларнинг ютуқларини нима билан изоҳлаш мумкин бўлади. Ахир, жаҳон адабиётининг ўлмас дурдонасига айланган «Пўлат қандай тобланди», «Оқ кема» каби асарлар муаллиф нутқи орқали ифодаланган-ку?

Тўғри, асар воқеасининг «мен» тилидан баён қилиниши қаҳрамон характерини яратишда ёзувчига қатор

¹⁶⁰ Уша асар, 86-бет.

¹⁶¹ Уша асар, 85-бет.

имкониятлар яратади, айниқса юмористик характердаги асарлар жуда қўл келади. Шунинг учун ҳам «Шум бола»дан тортиб «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими», «Ажаб қишлоқ» каби асарларда воқеа «мен» тилидан ҳикоя қилинади. Аммо бу усулнинг бир талай қийинчиликлари борлигини ҳам унутмаслик зарур. Танқидчи С. Мамажонов тўғри таъкидлаганидек, кўпинча асарлардаги «мен» ўрнига катта одамни ёки киз боланинг исмини қўйиб қўйсангиз ҳам ҳеч нарса ўзгармай қолаверади. Ҳикоячининг кимлигини бошқа қаҳрамоннинг унга қилган мурожаати орқали билиш мумкин, холос¹⁶².

Демак, гап ёзувчининг қандай бадний усулда ижод қилишида эмас, балки шу усулдан қай даражада маҳорат билан фойдалана олганида, истеъдоди ва санъаткорлик нқтидоридадир. Ижодкорнинг муваффақиятини, характер яратишдаги санъатини ҳам энг аввало маҳорат нуқтаи назаридан таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бу каби айрим чекланишларга қарамай, М. Норматовнинг Ҳаким Назир маҳоратини белгилловчи таҳлиллари болалар адабиёти танқидчилигининг ютуқларидан биридир. О. Сафаров ҳам Ш. Саъдулланнинг «Командирнинг бошидан кечирганлари», «Азиз қишлоғим» асарларини шу нуқтаи назардан таҳлил қилади. Мунаққид «Командирнинг бошидан кечирганлари» асарининг қаҳрамони хусусида фикрлар экан, шундай деб ёзади:

«Ҳаёт жиддий ишланган, умумлашма тип даражасига кўтарилган образ сифатида мактабгача ёшдаги кичкинтойлар прозасида янгиликдир»¹⁶³. Танқидчи бу фикрнинг тўғрилигини конкрет таҳлил асосида исбот қилади, яъни асарни ўзбек прозасидаги бошқа айрим қиссалар билан чоғиштириш орқали мактабгача ёшдагилар учун биринчи катта прозаик асар, деган хулосани айтади.

Асарнинг бош қаҳрамони — беш яшар Ҳаёт характерига хос бўлган муҳим ҳаётий омиллар ижодкор томонидан моҳирлик билан тасвирланганлигини кўрсатар экан, шундай фикрларни дларга суради:

«Иккидан бешгача» (бу сўз К. Чуковскийнинг машҳур ибораси сифатида қўштирноқ ичида тилга олинган. Изоҳ бизники — Қ. Қ.) ёшдаги болалар ҳамма нарсага қизиқишади, ҳар бир нарсани яқиндан билишга мойил бўлишади. Кундалик турмушимизда улар шу қизиқиш-

¹⁶² Мамажонов С. Сайланма, 123-бет.

¹⁶³ Сафаров О. Болалик куйчиси. Тошкент, 1978, 88-бет.

ларини сон-саноксиз саволларда ифодалашлари ҳаммага аён. Адиб бу хилдаги маълумотлари билан кичкинтойларнинг ана шундай юзлаб саволларига аниқ ва соддагина жавоб тайёрлаб қўйгандай гўё»¹⁶⁴.

Бироқ танқидчи баъзан Ш. Саъдулла қаҳрамонларини танқиддан ҳимоя қиламан деб, айрим нотўғри фикрларни ҳам айтиб юборади. Бу ҳол айниқса, «Азиз қишлоғим» қиссасининг бош қаҳрамони Ҳабибулла об-разига бўлган муносабатида яққол сезилади.

Чунончи, танқидчи П. Шермухамедовнинг «Тошкент зилзиласи муносабати билан қисса қаҳрамони қишлоққа — бувисиникига келади. Поезддан тушиши билан ажиб бир манзаранинг гувоҳи бўлади. Бутун қишлоқ карнай-сурнай билан уни кутиб олишга чиқади. У олдин нима воқеа рўй бераётганини тушуниб етмайди. Маълум бўлишича, унинг қишлоққа келиши қаҳрамонлик экан. Асардаги бор гап мана шундан иборат», деган фикрнинг келтирилади, танқидчининг «ёзувчининг ғоявий ниятини англамаслик»да айблайди. Қизиғи шундаки, О. Сафаров бир ўринда «қаҳрамонлик бир қадар жўнлаштирилгани рост», деб П. Шермухамедовнинг фикрини қўллайди, айни пайтда «...ёзувчи ҳар бир конкрет воқеа замиридаги ғоявий оқимни бош ғоявий ниятга — лейтмотивга, яъни Ватанга муҳаббат ғоясига аввалдан белгиланган характерларнинг кечинмалари, ташвишлари, теварак-атрофга муносабатларини уйғунлаштириб ҳаракатга келтириш негизда боғлайди ва ягона оқимни вужудга келтириб, қиссада мантиқий композицион яхлитликни таъминлайди»¹⁶⁵, деган хулосага келади.

Назаримизда, танқидчи бу ўринда асарни сунъий равишда иккига бўлиб талқин қилмоқда. Асарнинг ғоявий мазмуни яхши — биринчи хулоса. Қаҳрамонлари бир қадар жўнлаштирилган — бу иккинчи хулоса.

Шунга кўра бадиий асарда яхши ғоявий мазмун тўлақонли қаҳрамон образи орқали акс этиши эътибордан соқит қилинади. О. Сафаров бу ўринда қаҳрамоннинг асар сюжетига таъсирини ҳам маълум даражада инкор этади. Юқорида келтирилган парчада қаҳрамонларнинг асар ғоясини очишдаги роли ҳақида «аввалдан белгиланган характерларнинг кечинмалари, ташвишлари, теварак-атрофга муносабатларини уйғунлаштириб» тасвирланади, дейилади.

¹⁶⁴ Ўша асар, 89-бет.

¹⁶⁵ Ўша асар, 96-бет.

Бу ерда танқидчи бир жиҳатдан ҳақ. Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир ёзувчи асардаги асосий воқеа ва қаҳрамонларини олдиндан умумий йўналишда белгилаб олади. Бу воқеа ва қаҳрамонлар Абдулла Қаҳҳор айтганидек, она ҳомиласи сингари аста-секин шаклланиб бораверади. Лекин Она фарзандининг ким — ўғилми, қизми, қорами, сариқми — қандай туғилишини олдиндан билмагани сингари, ёзувчи ҳам қаҳрамоннинг характеридаги барча кечинмаларни, ташвишларини, теварак-атрофга муносабатларини» (таъкид бизники — Қ. Қ.) аввалдан белгилаб ололмайди. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида Кумушбибининг ўлими эпизодини ёзаётганидаги ҳолатини, йиғлашини олдиндан белгилаб олган, деб айтадиган бўлсак, жуда кулгили гап бўларди, албатта. Ваҳоланки, шу далил «Ўтган кунлар» романининг ҳаётини чиқишида ижодкор туйғусининг аҳамиятини тўлиқ намоён қилади. Бинобарин, ҳаққоний қаҳрамон ўзининг характер мантиғи билан ёзувчини минг хил азобларга дучор қилади. Унинг дунёга келиши жараёнини атоқли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор бекорга чақалоқнинг туғилишига ўхшатмаган. Фарзанднинг туғилиши ҳаётнинг умрбоқийлигини белгилгани сингари, қаҳрамон ҳам ижодкорнинг катта ғоявий-эстетик мақсадини, нуқтаи назарини ўзида мужассамлаштиради. Танқиднинг вазифаси ана шундай ҳаққоний қаҳрамонларнинг яратилиши учун кураш олиб боришидан иборатдир.

Адабий танқиднинг бадий маҳоратга оид излаишларида Н. Фозиловнинг «Саратон», Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб», Ё. Шукуровнинг «Қасос», К. Икромовнинг «Маҳмуд дорбоз», «Пиёда қўшин капитани», М. Осимнинг «Зулмат ичра нур», «Ўтрор», «Темур Малик», Ш. Саъдулланинг «Командирнинг бошидан кечирганлари» каби асарларга катта эътибор берилди. Албатта, бу асарлар ҳам, уларнинг қаҳрамонлари ҳам ёзилиш усули ва мавзу ранг-баранглигига кўра бир-биридан кескин фарқ қилади. Чунончи, «Саратон» қиссаси Улуғ Ватан уруши даври фронт орқасидаги халқимизнинг ватанпарварлик туйғуларини, душманни енгиш учун олиб борган тинимсиз курашларини Тўра ва Камола каби ўсмирлар ҳаёти ва фаолиятининг тасвири орқали ифодаловчи соф реалистик тасвирдаги асар бўлса, «Сариқ девни миниб», «Қасос» романлари саргузашт характеридаги асардир. К. Икромов ва М. Осим асарида тарихий мавзу тасвирланади.

Адабий танқидчилик бу асар қаҳрамонларининг ҳаё-

тийлиги ҳақида сўз юритар экан, ҳар бир ижодкорнинг ўз услубидан келиб чиқиб баҳолаганини кўриш мумкин. Жумладан, П. Шермухамедов Н. Фозилов ижоди ҳақида шундай деб ёзади.

«Носир Фозилов ўсмирлар билан самимий, юракдан суҳбат қуради. Ёзувчининг асарларида сюжет пухта, кескин тўқнашув ва кутилмаган воқеалар мўл. Адиб яратган энг яхши образлар ҳаётийлиги, ибрат кучи билан китобхон диққатини тортади»¹⁶⁶.

Таниқли ёзувчи Одил Ёқубов эса Н. Фозилов ижоди учун энг характерли хусусиятни шундай ифодалайди:

«Носир Фозилов ижод қилишнинг энг қийин сирларидан бири — бир-икки деталь орқали манзара яратиш сирини билади»¹⁶⁷.

Кўринадики, Одил Ёқубов Н. Фозилов ижоди учун энг характерли хусусиятларни тўғри кўрсатиб берган. Дарҳақиқат, Н. Фозиловнинг «Саратон» қиссасида ҳам, «Тош», «Менинг ҳусним» каби ҳикояларида ҳам худди шу хусусият — ҳаққоний деталлар асосида ҳаққоний характерлар яратиш, шу орқали маълум ғоявий-эстетик мазмунни илгари суриш етакчилик қилади.

Ёш танқидчи С. Матчонов ёзувчи ижодига хос бўлган ана шу хусусиятларни тўғри пайқайди. У асар конфликт, воқеалар ривож, колхоз чўпонни Ғиёс аканинг ҳарбий хизматга чақирилиши, Зулайҳо холянинг сузмасини ўғирлагани учун Франтишекни урмоқчи бўлганда Тўра ва Камоланинг уни ҳимоя қилишлари ва бошқа воқеаларни асардаги асосий драматизмнинг шаклланиши учун туртки бўлади, деб таъкидлайди. «Хуллас, қаҳрамонларнинг одатдаги ҳаёт тарзи ўзгаради. Бу ўзгариш фақат ташки томондан бўлмай, айни пайтда, уларнинг маънавий оламида ҳам содир бўлади. Адибнинг маҳорати ҳам худди шу ўринда сюжет тугунини усталик билан яратишда кўзга ташланади. Шундан сўнг ўқувчини Тўра ва Камоланинг тақдири жиддий ўйлантириб қўяди. Демак, уларнинг ҳаётига доир қизиқарли воқеалар кутилади. Бунинг ёзувчи ҳам яхши англайди ва икки ёш қалбида куртак отиб келаётган муҳаббат тугёнини ижтимоий фойдали меҳнат билан боғлаб, уларнинг характерини очувчи янги саҳифалар яратади»¹⁶⁸.

Адабий танқиднинг бу асар ҳақидаги кузатишлари қаноатланарли бўлса-да, бир мулоҳазани айтиб ўтиш

¹⁶⁶ Шермухамедов П. Она сутидек покнза, 9-бет.

¹⁶⁷ Фозилов Н. Кичкина деманг бизни, 7-бет.

¹⁶⁸ Матчонов С. Тириклик суви. Тошкент: Ёш гвардия, 1986, 31—32-бетлар.

зарурати туғилади: Маълумки, ҳар бир асарнинг яратилишида ижодкорга туртки бўладиган бир неча омиллар бўлади. Бу омилларга ҳаётдаги бирон бир воқеа ёки яқин кишиларидан эшитган ҳикоя, газетада эълон қилинган бирор материал-хабарларни ҳам киритиш мумкин. Бу омиллар ижодкорнинг кўпдан қалбида қуюлиб келаётган фикрларини бадиий шаклда ифода этишда бир туртки ролини ўйнайди. Баъзан шу туртки ролини бошқа бир ёзувчининг бирор асари ёки асар қаҳрамони ҳам ўйнаши мумкин. Агар шундай ҳолат рўй берса, бу ижодкор учун ҳам фойдали ҳам зарарли бўлиши мумкин. Фойдали томони шундаки, ёзувчи шу туртки орқали мутлақо оригинал қаҳрамон образини яратади. Зарарли томони эса бунинг акси. Бу ўринда адабий танқидчиликда тилга олиб ўтилган бир далилни эслаш ўринлидир. Чунончи танқидчи П. Шермухамедов Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўр кўзнинг очилиши» номли ҳикоясини таҳлил қилар экан, Жек Лондоннинг «Одамгарчиликдан чиққан» номли ҳикояси билан қиёслаб ибратли хулосалар чиқаради.

«Сюжет йўллари ўхшаш бўлса ҳам қаҳрамонлар характериинг талқини бошқача»¹⁶⁹, дейди танқидчи ҳар иккала ёзувчининг қаҳрамон яратиш маҳоратини очар экан. Шу нуқтаи назардан қараганда, Улуғ Ватан уруши даври ҳаётини акс эттирувчи асарларда ҳам маълум ўхшашликлар мавжуд эканлиги сир эмас. Чунончи Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» романи билан «Саратон» кинесасининг сюжет линияларида ҳам муайян ўхшашликлар ҳам мавжуд. Бинобарин, мана шу ўхшаш сюжет орқали ҳар икки ижодкорнинг ўзига хос оригинал қаҳрамон образини яратганлигини фақат қиёсий таҳлил орқалигина кўрсатиб бериш мумкин, холос. Шунга кўра ҳарбий ватанпарварлик мавзуидаги асарларни қиёсий жиҳатдангина ўрганиш ва шу орқали ижодкорнинг ижобий қаҳрамон образини яратиш маҳоратини чуқур таҳлил асосида кўрсатиш адабий танқиднинг асосий вазибаларидан биридир.

Шу жиҳатдан Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» романининг таҳлили характерли. Адабий танқид бу асарда қаҳрамон образини яратишни анъана ва бунёдкорлик нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, икки масалага диққатни тортади. Биринчиси, халқ оғзаки ижоди намуналаридан ижодий фойдаланиш бўлса, иккинчиси

¹⁶⁹ Шермухамедов П. Ижод дарди, 35-бет.

шу давргача яратилган айрим алоҳида асарларнинг таъсири масаласидир.

Адабий танқидчиликда «Сариқ девни миниб» асари ва унинг қувноқ қаҳрамони Ҳошимжон образи сўнгги давр ва ўзбек болалар прозасининг энг яхши намуналаридан бири сифатида баҳоланди.

Айниқса, М. Қўшжонов, С. Мамажонов, А. Вулис, У. Норматов, П. Шермухамедов, Н. Худойберганов каби таниқли танқидчиларнинг мақолаларида ижодкор маҳорати ҳар томонлама очиб берилди. Бу танқидчилар «Сариқ девни миниб» романининг жанрий ўзига хослиги ва бош қаҳрамон Ҳошимжон образининг ҳаётийлигини таъминловчи асосий хусусиятларни чуқур таҳлил қилдилар.

Жумладан, М. Қўшжонов Ҳошимжонни замонавий «Шум бола» деб атайди¹⁷⁰. Танқидчи Ҳошимжон характерининг шаклланиш жараёнини кўрсатар экан, учта муҳим босқич мавжуд деб белгилайди. Биринчиси, Ҳошимжоннинг сеҳрли қалпоқчани топиб олиши муносабати билан бошланадиган дастлабки саргузашт: Ҳошимжоннинг ўқимасдан ҳам одам бўлиш мумкинлигини исботлаш учун «инженер»лик, «агроном»лик, «шоир»лик фаолияти ва муваффақиятсизликлари... Иккинчи босқични эса унинг дин аҳиллари — Данак, Бодом, Ёнғоқ қориларнинг кирдикорларини фош қилишдаги фаолияти ташкил этади.

М. Қўшжонов бош қаҳрамон образини шакллантирувчи бу икки нуқта ҳақида гапирар экан, уларни ижодкорнинг асосий ғоявий мақсадини тўла ифодалашга хизмат қилувчи учинчи босқич учун маълум тайёргарлик деб ҳисоблайди:

«Бундан кейин қаҳрамон характерида учинчи ва масъулиятли нуқта бошланади. Асардан шундай таассурот пайдо бўладики, қаҳрамон гўё ўзини нимагадир тайёрлайди, энди ўша тайёргарликка кўра ишга тушиши керак. Ёзувчи шунга лойиқ вазифа ҳам топиб беради. Бу — фарибгар, текинхўр ўғрилاردан халқ мулки ва осойишталигини сақлашга қодир бир вазифа — милиция ходими»¹⁷¹.

М. Қўшжонов Ҳошимжон характерининг шаклланишидаги учта муҳим нуқталарни тўғри таҳлил қилади. Ҳақиқатан, асарни яхлит ҳолда ўқиганда бош қаҳрамон характерини шакллантирадиган учта асосий нуқта яқ-

¹⁷⁰ Қ ў ш ж о н о в М. Маҳорат ва бадният. Тошкент: Ф. Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 228-бет.

¹⁷¹ Уша асар, 230-бет.

қол кўзга ташланади. Бу ўринда шуни таъкидлаш зарурки, бу учта нуқта ҳам бир-бири билан узвий алоқада бўлиб, биринчи нуқта иккинчисини ва иккинчиси эса учинчисини тақозо қилади. Ҳар учаласи эса Ҳошимжон характерининг тўлақонлилигини, ҳаётийлигини таъминлаб, биргаликда ижодкорнинг ғоявий мақсадини юзага чиқаришда бирдек роль ўйнайди.

М. Қўшжонов асарнинг жанрини «саргузашт — фантастик» характерда деб белгилайди. Шуни таъкидлаш зарурки, адабий танқидчиликда «Сариқ девни миниб» романининг қайси жанрда яратилганлиги тўғрисида турли хил фикрлар айтилмоқда. Айрим танқидчилар саргузашт, детектив, фантастик характердаги асар деб баҳолаसा, бошқа бирлари саргузашт-детектив, эртақ жанрида яратилган асар деб халқ оғзаки ижоди манбалари билан қиёсан таҳлил қилади. Хусусан, А. Вулис «Сехрли қалпоқчада детектив» номли мақоласида асарга хос бўлган саргузаштчилик ва детективчиликни энг аввало халқ оғзаки ижоди билан боғланганлигини таъкидлайди.

«Сариқ девнинг ўлими» — бу бир вақтнинг ўзида ҳам детектив ҳам эртақдир¹⁷², — дейди танқидчи бу ҳақда. Танқидчи асарни Агата Криста ва Гарднар қаҳрамонлари билан қиёслаб экан, комиклик унинг детективчилигига халақит бермаслигини, аксинча қаҳрамон характерининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатганлигини таъкидлайди. Энг муҳими шундаки, А. Вулис Ҳошимжон образининг халқ эртақларида учрайдиган комик образлар билан ҳамоҳанг эканлигини ва шу туфайли миллийлик касб этишини алоҳида кўрсатади.

«Сариқ девни миниб» романини таҳлил қилар экан, П. Шермухамедов асарнинг жанрий ўзига хослигини белгилашда характерли фикрларни ўртага ташлайди. «Сариқ девнинг ўлими» романини шартли маънодагина саргузашт асар дейиш мумкин, — дейди бу ҳақда танқидчи. Негаки, романда маиший ҳикояларга хос бўлган тасвир усули ҳам, саргузашт ва детектив жанрга хос бўлган эртақчасига ҳикоя қилиш усуллари ҳам учрайди. Эҳтимол, жанрларнинг бу хилдаги «чатишиб кетиш» ҳодисаси илмий-техника тараққиётининг ўзига хос аломатларидандир. Ғалати бир ўхшашлик. Сўнгги йилларда олимларимиз ҳам турли хил навларни ўзаро «чатиштириш» орқали кашфиётлар яратмоқдалар¹⁷³.

П. Шермухамедовнинг асарнинг жанрий ўзига хос-

¹⁷² Дружба народов. 1976. № 6. С. 273.

¹⁷³ Шермухамедов П. Она сутидек покнза. Тошкент, 1975,

лиги, ютуқларини даврнинг энг характерли белгиси — илмий-техника тараққиёти туфайли бошқа соҳаларда яратилаётган янгича кашфиётлар билан қиёслаш орқали ўртага ташлаётган бу мулоҳазалари жуда характерлидир. Негаки, ҳақиқатан сўнги давр жаҳон адабиётида мана шу хилдаги «чатишиш», яъни ҳозирги давр воқсалари, миф ва афсона, фольклор материалларининг ўзаро уйғунлашуви орқали асар яратишга эътибор кучаймоқда. Шунга кўра бу ҳолнинг асосий сабабларини давр тараққиёти билан боғлиқ равишда чуқур ўрганиш ва илмий-назарий хулосалар чиқариш танқидчилиги ва адабиётшунослик олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Адабий танқиднинг асар ҳақидаги фикрлари тўғрисида гап кетганда яна бир нуқтани таъкидлаш зарур. Адабий танқидда мана шу услубий изланишлар ижодкорларнинг ғоявий-эстетик мақсадини қай даражада юзага чиқара олган, деган масалага ҳам катта эътибор берилади. «Фантастика ёрдамида, қизиқ ва хилма-хил саргузаштлар воситасида ёзувчи икки муҳим фикрни ғоят таъсирли ифодалайди,— дейди бу ҳақда С. Мамажонов. Бунинг биринчиси — фақат ўқиш, ҳалол меҳнат қилиш орқалигина инсон ўз ниятига етиши мумкин, демакдир... Ҳошимжоннинг саргузашти, тентираши шу ҳақиқатни унга сингдиради. Иккинчи фикр шуки, ёзувчи Ҳошимжон баҳонасида ҳаётимиздаги баъзи қолоқлик, эскилик, ярамас иллатлар устидан аччиқ кулади. Фантастика, юмор мана шу ҳаётини ҳақиқатни чуқур ва таъсирли ифодалашга актив ёрдам берган»¹⁷⁴.

Н. Худойберганов ҳам «Қаттага ҳам, кичикка ҳам» номли мақоласида масалага шу жиҳатдан ёндашади.

Аввало шуки, Худойберди Тўхтабоев болалар ҳаётини тадқиқ этиш билан ижтимоий тараққиётга таъсир ўтказиш иштиёқида дард чекади. Болалар характеридаги қизиқувчанлик, ўйинқароқлик, муғомбирликнинг кўрсатилиши билан бирга уларнинг ёрқин келажак, ҳақиқат учун курашда иштирок этишига алоҳида эътибор берилиши бежиз эмас»¹⁷⁵, деб ёзади бу ҳақда танқидчи.

Хуллас, адабий танқидчилик Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» романи ҳар томонлама тадқиқ қилар экан, энг аввало ижодкорнинг қаҳрамон образини яратиш маҳоратини очишга қаратади. Бу хусусиятни У. Норматов, И. Раҳмонов ва бошқа танқидчилар ку-

¹⁷⁴ Мамажонов С. Сайланма, 120—121-бетлар.

¹⁷⁵ Худойберганов Н. Каттага ҳам кичикка ҳам, Ўзбекистон маданияти, 1971, 5 ноябрь.

затишларида ҳам сезиш мумкин. Буни ушбу далил тасдиқлайди: чинакам истеъдод билан яратилган ҳар бир яхши асар адабий танқиднинг тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатади. Шу маънода бадий асар ва адабий танқид ўзаро ҳамкорликда бўлиб, бир-бирининг ривожига муттасил таъсир этиб бораверади.

Саргузашт асарлар таҳлили ҳақида гап кетганда М. Ҳусайновнинг Ё. Шукуровнинг «Қасос» романи ҳақидаги кузатишларини ҳам тилга олиш зарур. Танқидчи бу романни ҳар томонлама тадқиқ қилар экан, энг аввало бош қаҳрамон Улмас образини яратишдаги маҳоратни очишга қаратади. Бунда Улмас характерини очишдаги бир неча характерли нуқталарга диққатни жалб қилади. Жумладан, Улмас характерини шакллантирган дастлабки босқич ёш қаҳрамоннинг босмачилар ва чет эл жосусларига қарши, умуман инқилоб душманларига қарши олиб борган курашида шаклланса, кейинги босқичлар қаҳрамоннинг немис-фашист босқинчиларига қарши курашида намоён бўлади. Бу босқичлардаги воқеа ва эпизодлар Улмас характерининг психологик жиҳатдан ҳаққонийлигини таъминлаган, дейди танқидчи.

«Кўринадики, муаллиф асардаги эпизодлар ва воқеаларни ижобий қаҳрамон характери индивидуаллигини, фаолиятининг қирраларини очишда, роман сюжет линиясини ҳамда композициясини ягона ғоявий-эстетик мақсадга хизмат қилдиришга интилган. Унинг қаҳрамонона ҳаёти, мардлиги, куч-қудрати совет ёшларининг, комсомол-ўсмирларнинг ватанпарвар бўлиб тарбияланишларида, чиниқишларида улкан маърифий қимматга эгадир»¹⁷⁶, деб хулосалайди танқидчи.

Тарихий мавзудаги асарлар таҳлили ҳақида гап кетганда П. Шермухамедов, М. Сатторов кузатишларни характерлидир. П. Шермухамедов Улугбек, Алишер Навоий ҳақида яратилган асарларни қиёсий таҳлил қилар экан, икки муҳим масалага диққатни жалб қилади. Биринчиси, тарихий далилларнинг бадий ифодаси. Иккинчиси, қаҳрамон руҳий дунёсининг ҳаққоний тасвирланиши. Танқидчи бу икки хусусият тарихий асарнинг бадий мукамаллигини таъминлайди, деган қарашни илгари суради. Жумладан, Ойбекнинг «Алишернинг ёшлиги», М. Осимнинг «Зулмат ичра нур» асарларида тарихий ҳақиқатнинг ижодкор фантазияси би-

¹⁷⁶ Болалар адабиёти ва замонавийлик. Тошкент: Фан, 1981, 205-бет.

лан уйғунлашиб кетиши ишонarli кўрсатилади. Айни пайтда, В. Вадецкийнинг «Фоний», Глеб Голубевнинг «Улуғбек» номли асарларида қаҳрамон маънавияти тарихий далилларнинг ичида хиралашиб, ногўғри тасаввур бериши танқид қилинади.

Шунингдек, Н. Норқулов ва М. Сатторов қаламига мансуб «Миркарим Осим»¹⁷⁷ адабий портретида, М. Сатторов ва А. Каттабеков томонидан ёзилган «Олис юлдузлар жилоси»¹⁷⁸ номли тадқиқотларда ҳам тарихий мавзудаги асарлар тарихийлик ва замонавийлик жиҳатида текширилади.

Хуллас, адабий танқиднинг ўзбек совет болалар адабиётида тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратишда ҳаққонийликка эришиши ва маърифий-эстетик жиҳатдан тарбиявийлигини ошириш учун олиб борган изланишларни қуйидагича яқунлаш мумкин: адабий танқидда ижобий қаҳрамон образининг яратилиши ва ҳаққонийлигини юзага келтирувчи асосий восита ижодкорнинг маҳорати деб кўрсатилди. Бу маҳоратни белгиловчи асосий омилларни қуйидагилар ташкил этади:

Биринчидан, ижобий қаҳрамоннинг типиклигига ва индивидуаллигига эришиш. Адабий танқид тўлақонли ижобий қаҳрамоннинг типиклиги учун курашар экан, энг аввало типик характерларнинг типик шароитларда акс этишига эътибор беради. Шунга кўра замон ва қаҳрамон муносабатида уйғунлик бўлиши талаб қилинади. Бунда қаҳрамон билан муҳит бирлигига эришиш асосий вазифа, деб кўрсатилади.

Шунингдек, типиклик ва индивидуалликни таъминловчи қаҳрамон ва сюжет, конфликт ва характер масалалари муайян асарлар асосида назарий таҳлилга тортилди. Танқидчиликда ижобий қаҳрамоннинг ҳаётийлигини таъминлашда деталларнинг ҳаётийлиги ва қаҳрамон нутқининг табиийлиги масалалари ҳам диққат эътиборга олинди.

Иккинчидан, ижобий қаҳрамоннинг ёш авлодни маърифий-эстетик жиҳатдан тарбиялашдаги ўрни масаласидир. Бу масала адабий танқидда ижобий қаҳрамоннинг ҳаётийлиги масаласининг мантиқий давоми сифатида қаралиб, тўлақонли қаҳрамон даражасига кўтарилган образларгина китобхонга ҳар томонлама маънавий озиқ бера олиши мумкин, деган қараш илгари

¹⁷⁷ Норқулов Н., Сатторов М. Миркарим Осим. Тошкент, 1977.

¹⁷⁸ Сатторов М., Каттабеков А. Олис юлдузлар жилоси. Тошкент, 1984.

сурилди. Шунингдек, ижобий қаҳрамоннинг маънавий-руҳий поклигини ёш китобхонга ибрат даражасида тасвирлаш зарур, деган йўналиш ҳам алоҳида таъкидланди.

Бинобарин, бу хусусиятлар адабий танқиднинг ўзбек совет болалар адабиётида тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратиш борасидаги асосий изланишларини белгилайди.

ХУЛОСА

Умумсовет адабиёти ва санъатининг таркибий қисмларидан бири сифатида ўзбек совет болалар адабиёти ҳам ёш авлоднинг ҳар томонлама шаклланишида, сиёсий-ижтимоий онгни вужудга келтиришда, маънавий поклик ва руҳий бирдамликни — бир сўз билан айтганда, шу сўзнинг тўла маъносида жамият етуқлигини белгилайдиган чинакам эътиқодли инсонни тарбиялашда муҳим роль ўйнамоқда.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, З. Диёр, С. Жўра, Қ. Муҳаммадий, И. Муслим, Ш. Саъдулла, Қ. Ҳикмат, Т. Адашбоев, М. Аъзам, Қ. Ўтаев, А. Обиджон, С. Барноев, Р. Толипов каби шоирлар, Ҳ. Назир, К. Икромов, Х. Тўхтабоев, Н. Фозилов, Ҳ. Пўлатов, Л. Маҳмудов, Ф. Мусажонов, Т. Пўлатов ва бошқа ёзувчилар яратган кўплаб асарлар ёш китобхонларга ҳар томонлама завқ бағишламоқда.

Адабий танқид болалар адабиётининг ҳар томонлама бадий баркамоллик касб этиши учун тинимсиз кураш олиб бормоқда. О. Шарафиддинов, С. Мамажонов, М. Қўшжонов, П. Шермуҳамедов, Б. Имомов, У. Норматов, О. Сафаров, С. Ирисхўжаева, Х. Эгамов, М. Ҳусайнов, С. Матчонов, Ҳ. Қаюмов ва бошқалар ўзбек совет болалар адабиётининг барча жанрларида бирдек муваффақиятга эришиш борасида муайян изланишлар қилмоқдалар.

Адабий танқид бадий асарни ҳаққонийлик, ғоявий-бадий баркамоллик, тарбиявийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилди ва ижодкор маҳоратини унинг шахсга бўлган чуқур ҳурмат ва талабчанлик билан уйғунлаштирган ҳолда олиб борди.

Адабий танқид адабий жараён талабидан келиб чиқиб, асосий эътиборни реализмнинг энг муҳим принципларидан бўлган ғоявий-бадий мукамаллик ва тўла-

қонли ижобий қаҳрамон образини яратишнинг ҳаётийлиги масаласига қаратди.

Айни пайтда болалар адабиётининг ўзига хос табиатига, мақсад ва вазифаларига кўра бадий асарда болаликнинг беғубор олами, кичкинтойлар характерининг ўзига хос такрорланмас хусусиятларини бадий мукамал акс эттириш талаб қилинади. Шунга кўра ижодкор дунёқараши, ҳаётий ҳукм-хулосаси билан болалар нуқтаи назари, дунёқараши (асар қайси ёшдаги болага мўлжалланган бўлса, ўша ёшдаги боланинг) бадий асарда уйғунлашиб, санъаткорона бирикиб кетиши болалар адабиётида ҳаққонийликни белгиловчи бош хусусият, деган илмий нуқтаи назар бу кузатишларнинг асосини ташкил этади. Бу ўринда ижодкордан даврнинг энг муҳим, долзарб муаммоларини дадил кўтариб чиқиш, айни пайтда шу кўтарилган муаммоларнинг ҳаётийликка асосланган бадий тасвири талаб қилинади.

Бу хусусиятлар адабий танқиднинг ўзбек совет болалар адабиётида реалистик принципларнинг тараққиёти учун олиб борган курашидаги муҳим йўналишлардан биридир.

Яна бир йўналишни болалар адабиётининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб поэтик ифодада ҳаққонийликка эришиш масаласи ташкил этади. Бунда ўзбек совет болалар адабиётининг асосий намуналарининг таҳлили орқали айрим назарий масалалар илгари сурилди. Жумладан, адабий танқиднинг поэтик ифода маҳорати ҳақидаги кузатишларида болалар адабиёти учун характерли бўлган бадий-тасвирий воситалар — сюжетийлик, мажозийлик, шартлилик, жонлантириш, чоғиштириш, кўргазмалилик, қиёс ва бошқаларнинг ҳаётийлиги, табиийлиги ва меъёрига асосий эътибор берилди. Бу тасвирий воситаларни табиий ва меъёрида қўллаш асарнинг ғоявий-бадий бирлиги ва эстетик таъсирчанлигини таъминлашда етакчи роль ўйнайди, деган фикр мазкур таҳлилнинг асосини ташкил қилади.

Адабий танқиднинг ҳаққонийлик учун олиб борган курашидаги яна бир муҳим қирра — тўлақонли ижобий қаҳрамон образининг ҳаётийлиги ва тарбиявий аҳамияти учун олиб борган изланишларида кўзга ташланади.

Маълумки, бадий адабиёт инсоншунослиқдир. М. Горький фикри билан айтганда, сўз орқали инсон характерининг ҳаётий қиёфасини чизишдир. Адабий танқидда бу масала типик шароит ва типик характер-

ларнинг ўзаро муносабати мезони билан таҳлил қилинади.

Адабий танқид типик ижобий қаҳрамон образининг ҳаётийлигига эришишда замон ва қаҳрамон муносабатида уйғунлик зарурлигини таъкидлайди. Болалар адабиётининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, типик шароитни белгилашда оила, жамоа, мактаб, кўча муҳити билан бирга уларнинг ўзаро муносабатлари ҳам асосий роль ўйнашини илмий-назарий жиҳатдан кўрсатиб беради. Бу билан болаларнинг келажақда — қандай инсон бўлиб етишиши унинг ўзаро муносабатида қандай муҳит мавжудлигига боғлиқ, деган тезис илгари сурилди. Ижодкордан қаҳрамон образининг типиклигига эришишда болаларнинг ўзаро муносабатларини тўғри танлай олиш ва ҳаётий мезон асосида бадиий акс эттириш талаб қилинади.

Адабий танқид қаҳрамон характерининг ҳаётийлиги, индивидуаллигига эришишда сюжет ва конфликтларнинг ролига ҳам катта аҳамият беради. Танланган сюжет ҳаётий бўлиши конфликтларнинг ҳаётийлигини таъминлайди, деб ҳисоблайди. Шунга кўра характерларни жиддий ҳаётий конфликтлар асосида яратишни талаб қилиб, адабиётда конфликтсизликка қарши курашади. Шу билан ёш қаҳрамонни турмуш қийинчиликларидан қўрқмайдиган, ҳар қандай вазиятда ҳам иккиланмайдиган жасур инсон қиёфасида тасвирлаш масаласини илгари суради.

Адабий танқиднинг тўлақонли ижобий қаҳрамон масаласи ҳақидаги кузатишларида яна бир йўналишни қаҳрамоннинг тарбияловчилик аҳамиятини кучайтириш учун кураш масаласи ташкил қилади. Маълумки, болалар табиатан тақлидчан бўлишади. Болаликнинг муҳим ўзига хос шу хусусияти қаҳрамон яратишда асосий мезонлардан бири бўлиб ҳисобланади. Болаликнинг шу хусусиятидан келиб чиқиб, ижодкорлар яратган қаҳрамонларнинг маънавий-руҳий поклигини тўла таъминлаш зарур, токи улар ёш китобхонга ибрат бўлсинлар. Адабий танқид ижобий қаҳрамоннинг тарбиявий ўрни хусусидаги изланишларида яна бир муҳим масалага эътиборни жалб қилади. Бу ижобий қаҳрамон образи тушунчасининг бадиий асардаги қадрини ошириш масаласидир. Маълумки, қаҳрамон ўз номи билан қаҳрамон. Шунга кўра ижодкор тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратиш орқали даврнинг муҳим муаммоларини кўтариб чиқиши зарур. Шундагина бу қаҳрамон китобхонни эзгу ишларга ундаши мумкин. Афсуски, ўзбек совет бо-

лалар адабиётда баъзан кексаларга салом бериш, серқатнов кўчалардан етаклаб ўтказиб қўйиш, бувисининг игнасига ип ўтказиб бериш, ҳовли супуриш каби оддий инсоний бурчни бажарган болаларни ҳам ижобий қаҳрамон сифатида тақдим этиш ҳоллари ҳали ҳам учраб туради.

Адабий танқид бу каби қаҳрамонларнинг ҳам адабиётда яратилишини инкор этмаса-да, уларнинг ижобий қаҳрамон сифатида тақдим этишига қарши кескин кураш олиб борди. С. Мамажонов, У. Норматов, П. Шермухамедов мақолаларида оддий инсоний бурч билан қаҳрамонлик тушунчалари ўртасидаги фарқ аниқ кўрсатилди, ўзбек совет болалар адабиётда баъзан ижобий қаҳрамон образининг яратилишидаги камчиликлар ҳалоллик билан танқид қилинади.

Шуни таъкидлаш зарурки, ўзбек танқидчилари болалар адабиётда реалистик принципларнинг тараққиёти учун кураш олиб борар экан, юқорида кўриб ўтилган барча масалаларга умумсовет адабиётшунослиги ва танқидчилигида илгари сурилаётган ғоят долзарб муаммолар нуқтан назаридан ёндашади. Ҳозирги замон танқидчилигининг энг ҳаётий талаблари асосида иш юритади. Албатта, танқидчиликнинг бутун фаолиятини кўриб ўтилган масалалар билангина чеклаб қўйиш масалага бир томонлама ёндашишга олиб келади. Чунки, адабий танқид бугунги кунга келиб болалар адабиётининг барча масалалари билан жиддий шуғулланмоқда. Жумладан, болалар адабиётининг спецификасини илмий-назарий жиҳатда ўрганиш, болалар адабиёти намояндаларининг адабий портретларини яратиш, ижодкор маҳоратини белгиловчи услуб, сюжетлилиқ, тил хусусиятларининг айрим назарий масалаларига қўл урила бошланди. Бу ҳол танқидчилик фанининг янги босқичга қадам қўяётганлигидан далолат беради. Бинобарин, адабий танқиднинг ўзбек совет болалар адабиёти юзасидан олиб бораётган навбатдаги ишларини янада умумлаштириш ва илмий тартибга солиш яна кун тартибидagi асосий масалалардандир. Зеро, адабиётшунослиқ фанининг ўзи ўрганиш объекти сингари ўсувчан характердадир.

Шунга кўра бу ишнинг асосини адабий танқиднинг ўзбек совет болалар адабиётининг ғоявий-бадий мукамаллиги ва тўлақонли ижобий қаҳрамон яратиш учун олиб борган курашидаги йўналишларни ўрганиш ташкил этди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Болалар адабиёти танқидчилигининг шаклланиш даври (30—50-йиллар)	9
Адабий танқидда янгиланиш даври	29
Адабий танқидда ҳозирги ўзбек болалар адабиёти муам- молари	36
Адабий танқидда ижобий қаҳрамон масаласи	66
Хулоса	117